

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

«ХУРМАТ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА
АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Б. Умурқулов

ПОЭТИК НУТҚ
ЛЕКСИКАСИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЯТИ
1990

Бадиий адабиёт тилини ўрганиш, айниқса, уни лингвистик планда чуқур тадқиқ этиш ўзбек тилшунослигида ҳали етарли даражада ўрганилмаган масалалардан биридир. Ушбу монографияда ўзбек поэтик нутқ лексикасининг ўзига хос хусусиятлари атрофлича таҳлил этилган.

Монография илмий ходимлар, аспирантлар ва олий ўқув юртларининг студентлари учун мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
филология фанлари доктори Э. БЕГМАТОВ

Та қ р и з ч и л а р :
филология фанлари докторлари Н. МАҲМУДОВ, Р. ДОНИЕРОВ

У $\frac{4602000000-46}{M355(04)-90}$ 213—90

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1990 й.

ISBN 5—648—00460—5

ҚИРИШ

Бадий адабиёт тилини ўрганиш ва таҳлил қилиш филология илмининг энг муҳим масалаларидан бири бўлганидек, адабий тил тараққиёти йўлларини аниқлаб беришда ҳам чуқур аҳамиятга эга. Чунки, бадий адабиёт тили адабий тилнинг асосини ташкил қилувчи умумлингвистик масалалардан бири ҳисобланади.

Ўзбек тилшунослигида бадий адабиёт тилининг кенг ўрганилаётган аспектидан бири лексик — стилистик аспект бўлиб, бадий асар тилини бу усулда ўрганиш тилшунослик учун қанчалик аҳамиятли бўлса, адабиётшунослик учун ҳам шу даражада муҳимдир. Зеро, тил воситаси бадий асарда фикр, тушунча ифодаловчи бирлик сифатида чегараланиб қолмайди, балки бадий асар асосини ташкил қилувчи образлиликка хизмат қилади. Бадий асарнинг мазмуни, ғояси ана шу образли тил туфайли вужудга келиши натижасида асарнинг эстетик моҳияти ошади. Шунга кўра, бадий адабиёт тили образли тил бўлиб, коммуникатив функция бажариш билан бирга, кишига эстетик завқ ҳам бағишлайди. Бадий адабиёт тили адабий тилга бевосита таъсир қилиб, тил маданиятини ўсишини, ривожланиб боришини таъминлаб туради. Шундай экан, бадий адабиёт тилини ўрганиш ва таҳлил қилиш ўзига хос назарий ва амалий аҳамиятга эга. Рус тилшунослигида бадий адабиёт тилини ўрганишга бағишланган кўплаб йирик ишлар мавжуд.

Бу соҳадаги йирик тадқиқотлар сифатида акад. В. В. Виноградов¹, профессор А. И. Ефимов²нинг бир қатор ишларини кўрсатиш мумкин. Бу ишларда бадий адабиёт тили, уни ўрганиш ва таҳлил қилишни назарий масалалари атрофлича баён қилинади.

Бадий асар лексикасини ўрганиш бадий асар тилини ўрга-

¹ Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М., 1959; О теории художественной речи. М., 1971; Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963.

² Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961; О языке художественных произведений. М., 1962.

нишнинг муҳим масалаларидандир. Лексик воситалар қўлланилишига кўра, турли стилистик қатламни ташкил қилади. Академик В. В. Виноградов бадий асар лексикасини ўрганишда сўзларни турли стилистик қатламларга ажратиб, шу асосда лексик воситаларнинг стилистик функциясини аниқлашни тавсия этади³. Кейинги йиллар бадий асар тили ва стилини ўрганиш масаласига алоҳида аҳамият берилмоқда. Рус тилшунослигида бадий адабиёт тили ва услубини ўрганишга бағишланган бир қатор ишлар майдонга келди⁴. Бу ишларнинг аксарияти лингвистик характердаги ишлар бўлиб, маълум бирор услублар учун хос бўлган лексик воситаларнинг образлиликни, эстетик таъсирчанликни таъминлаш жараёнидаги роли таҳлил қилинади. Бу асарлар орасида айниқса поэзия тили ва поэтик нутқ масалаларига бағишланган икки тўплам характерлидир. «Слово в русской советской поэзии» китобида поэзияда сўз, сўзнинг поэтик нутқ жараёнидаги роли, образлиликни таъминлаш қўлами, поэтик нутқ стилистикаси, сўз қўллаш новаторлиги масалалари атрофлича, фактик материаллар асосида таҳлил қилинади. «Языковые процессы современной русской художественной литературы» китобида ҳозирги поэзия тилининг хусусиятлари рус поэзияси материаллари асосида таҳлил қилинади. Китобда поэзия тилининг юқори ва поэтик лексикаси, архаик сўзларнинг поэтик нутқ жараёнида лексик восита сифатида бажарадиган вазифаси масалалари, шунингдек, бу лексик элементларни ўрганиш муҳимлиги қайд этилган.

Бундан ташқари, алоҳида шоирларнинг тили ва стилини ўрганишга бағишланган кўпгина ишлар ҳам мавжуд. Чунончи, академик В. В. Виноградов⁵, Г. О. Винокур⁶, В. В. Тимофеева⁷, Е. М. Галкина-Федорук⁸, И. С. Ильинская⁹ ва бошқа бир қатор олимлар айрим шоирларнинг индивидуал тили ва стили масалаларини ўрганган.

Ўзбек филологиясида бадий асар тили ва услубини ўрганиш узоқ тарихга эга бўлмаса-да, бу соҳадаги муваффақиятларни кўрсатувчи бир қатор ишлар мавжуд. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек филологиясида бадий адабиёт тилини ўрганишга бағишланган ишларнинг кўпчилиги асосан мақола характеридаги ишлардир.

Ўзбек бадий адабиёти тилини ўрганишга бағишланган илмий тадқиқот ишларини характери жиҳатидан 3 га бўлиш мумкин.

³ Виноградов В. В. О языке художественной литературы. 1977. С. 7. и другие.

⁴ Слово в русской поэзии. М., 1973. Языковые процессы современной русской художественной литературы (Проза и поэзия) М., 1977, и др.

⁵ Виноградов В. В. Поэзия Аниги Ахматовой. JL, 1925.

⁶ Винокур Г. О. Маяковский — новатор языка. М., 1943.

⁷ Тимофеева В. В. Язык поэта и время (Поэтический язык Маяковского). М., 1962.

⁸ Галкина-Федорук Е. М. О стиле поэзии Сергея Есенина. М., 1965.

⁹ Ильинская И. С. Лексика стихотворной речи Пушкина. М., 1970.

1. Бадий адабиёт тилини ўрганишнинг умумий масалаларига доир ишлар.

2. Бадий асар тилини лингвистик аспектда ўрганишга доир ишлар.

3. Бадий асар тилини адабиётшунослик аспектида ўрганишга доир ишлар.

Биринчи гурппадаги тадқиқотлар мақола характеридаги ишлар бўлиб, бадий асар тилини ўрганишнинг назарий масалаларига бағишланган. Бу ишларда асосан бадий асар тилини ўрганиш йўллари, объекти ҳақида фикр юритилади. Чунончи, И. Султоновнинг «Бадий асарнинг тили»¹⁰, А. Фуломовнинг «Бадий адабиётнинг тили ҳақида»¹¹, Ж. Эсоновнинг «Бадий асар тилини ўрганиш»¹² мақолалари шу характердаги ишлар бўлиб, бадий асар тилини ўрганишнинг умумий принциплари тўғрисида тўхталиб ўтилган. А. Аҳмедовнинг «Бадий асар тилини ўрганиш ҳақида»¹³ мақоласида бадий асар тилини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Мақола муаллифи бадий асар тилининг таҳлилга бағишланган бир қатор ишларни таҳлил қилиб, улардаги камчиликларни қайд қилар экан, бадий асар лексикасини ўрганишда бадий тил хусусиятларидан келиб чиқиш лозимлигини таъкидлайди. Чунончи, бадий образлиликни кучайтирувчи, кўчма маъноли сўзлар, образли синонимларни, бадий нутқнинг етакчи қисмини ташкил қилувчи, бадий услуб сўзларининг хусусиятларини ўрганиш, уларнинг нутқ жараёнида бажараётган вазифасини кузатиш бадий асар лексикасини ўрганиш учун муҳимлиги қайд этилган. Шунингдек, Х. Дониёров ва С. Мирзаевларнинг «Бадий асар тилини ўрганиш масаласига доир»¹⁴ мақоласи ҳам бадий асар тилини ўрганишнинг умумий масалаларига бағишланган. Х. Дониёров ва С. Мирзаевлар бадий асар тилини ўрганиш аспектларини ажратадилар. «Тилдаги ўсиш — ўзгаришларни ўрганишни ўз олдига вазифа қилиб қўядиган аспект лингвистик аспект, ёзувчининг умумхалқ тилига бўлган муносабати, тил бойликларидан фойдаланиши, ёзувчи маҳорати, стили ҳақида хулоса чиқарувчи аспект — стилистик аспект»¹⁵. Тадқиқотчилар бу ишда бадий асар тилини лингвистик ва стилистик планда ўрганишнинг аҳамияти, ундан кўзда тутилган мақсад, бадий асарда форма ва мазмун бирлиги, тил халқчиллиги ҳақида ҳам фикр юритадилар. Бундай тадқиқотлар сирасига Ғ. Абдурахмо-

¹⁰ Султонов Иззат. Бадий асарнинг тили//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1939. 5-сон.

¹¹ Фуломов А. Бадий адабиётнинг тили ҳақида//Адабиёт ва санъат, 1941. 1-сон.

¹² Эсонов Ж. Бадий асар тилини ўрганиш//Ўқитувчилар газетаси 1963. 6 декабрь.

¹³ Аҳмедов А. Бадий асар тилини ўрганиш ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1960. № 3. 46—50-бетлар.

¹⁴ Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. Тошкент, 1962. 171—187-бетлар.

¹⁵ Дониёров Х., Мирзаев С. Қўрсатилган асар, 173—174-бетлар.

повнинг адабий асар тилини ўрганиш ҳақидаги тадқиқотини кiritиш мумкин. Бу тадқиқотда ҳам бадий асар тилини лингвистик аспектада ўрганиш йўллари назарий жиҳатдан атрофлича баён қилинган¹⁶.

Ўзбек классик адабиёти ва ўзбек совет адабиёти намунаси бўлган асарлар тили ва услубини ўрганиш борасидаги тадқиқотларда қуйидаги хусусиятларни кузатиш мумкин. Чунончи, ўзбек классик адабиёти тилини ўрганишга бағишланган ишлар асосан лингвистик планда тадқиқ қилинади. Бинобарин, Навоий асарлари тилини ўрганишга бағишланган ишларда бу ҳолатни яққол кўриш мумкин¹⁷. Ўзбек совет адабиёти тили кўпроқ адабиётшunosлик нуқтаи назаридан ўрганилгани кузатилади.

Навоий асарлари тилини ўрганган бир қатор олимларнинг ишларида лингвистик масалалар билан бирга услуб масалаларини изоҳлашга бўлган интилишлар ҳам муҳим специфик хусусиятлари билан ажралиб туради¹⁸. Бу тадқиқотлар орасида А. Қаримовнинг «Фарҳод ва Ширин» достонининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари ҳақидаги диссертацияси алоҳида аҳамиятга моликдир. Иш икки бобдан иборат бўлиб, биринчи бобда дoston лексикаси генетик принципга асосланиб ўрганилган. Дoston лексикаси (қадимги туркий ва ўзбекча) сўзларга ажратилиб, уларнинг характерли томонлари изоҳланган.

Умуман, тадқиқотчининг поэзия тили лексикасини стилистик хусусиятларини таҳлил қилиш принципи ўзига хос аҳамиятга, янгиликка эга. Лекин тадқиқотчи бу ишда генетик принципга асосланганлиги учун дostonда учрайдиган поэтик услубга хос лексик воситалар — поэтик лексика, уларнинг традицион поэтик хусусиятлари ҳақида фикр юритишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Бадий адабиёт тилини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар орасида ЎзФА академиги Ш. Шоабдураҳмоновнинг ишлари ҳам салмоқли ўрин тутади. Олим бадий тилни фольклор материаллари асосида ўрганган бўлиб, унинг бадий тилни ўрганишга бағишланган бир қатор ишларида¹⁹ бадий адабиёт тили-

¹⁶ Абдураҳмонов Ф. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида//Ўзбек тилини ўқитиш методикаси масалалари. Тошкент. 1966.

¹⁷ Рустамов А. Алишер Навоий асарлари тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари, докт. дисс., Тошкент. 1966; Раҳматуллаева М. К. Вopросу изучения синонимов в языке Алишера Навои. АҚД. Ташкент. 1965; Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои. АҚД. Ташкент. 1968;

¹⁸ Маматов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. АҚД. Ташкент. 1969; Қаримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фарҳад и Ширин» Алишера Навои. АҚД. Ташкент, 1973; Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвистическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои. АҚД. Ташкент. 1982.

¹⁹ Шоабдураҳмонов Ш. «Равшан» достонининг тили ва стили. АҚД. Тошкент. 1949; «Пўлат қуучи» поэмасининг тили ҳақида баъзи мулоҳазалар//Шарқ юлдузи 1948. 4-сон; Ойбек романларининг тили//Шарқ юлдузи. 1955. 10-сон.

нинг ўзига хос хусусиятларини ёритиш билан биргаликда, бадний асарда мақоллар, халқ ибораларининг ишлатилиши, бадний асарнинг лексик, стилистик ва грамматик қурилиши ҳақида қимматли мулоҳазалар билдиради. И. Қўчқортоевнинг бадий нутқ стилистикасига бағишланган иши²⁰ диққатга сазовордир. Муаллиф бу тадқиқотида бадий адабиёт тилининг моҳияти, унинг адабий тилга таъсири, бадий тилни ўрганиш йўллари ҳақида фикр юритади, бадий нутқ стилистикаси масалаларини фактик материаллар асосида ёритади. Олимнинг «Сўз маъноси ва унинг валентлиги»²¹ лексиканинг назарий масалаларига бағишланган. Асарнинг биринчи бобида лексик маъно, лексик маънонинг моҳияти батафсил ёритилган.

Ўзбек филологиясида бадий адабиёт тилини ўрганишга бағишланган бир қатор ишлар адабиётшунослик аспектидаги ишлардир. Шунинг учун ҳам бундай тадқиқотларда бадий асар тили бадий услуб билан, маҳорат масалалари билан боғлиқ равишда текширилган. Бу хилдаги тадқиқотлардан О. Шарафутдиновнинг поэмалар тили ва услубини ўрганишга бағишланган иши²² ҳамда С. Тўрабекованинг «Тил ва услуб»²³ монографиясини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бир қатор тадқиқотлар бирор конкрет ижодкорнинг тилдан фойдаланиш маҳорати ҳақида баҳс юритади. Бундай ишларда бадий асар тилининг адабиётшунослик ва тилшунослик омиллари баравар текширилади. Чунончи, Х. Дониёров, Қ. Самадовларнинг «Ҳамид Олимжоннинг тилдан фойдаланишдаги новаторлиги»²⁴ мақоласида Ҳ. Олимжоннинг поэтик тили, тасвирлаш маҳорати ва новаторлиги ҳақида фикр юритилса, Н. Шукуровнинг «Ғ. Ғулумнинг тилдан фойдаланиш маҳоратига доир»²⁵ мақоласида Ғ. Ғулумнинг поэтик тили ва маҳорати ҳақида фикр юритилади.

Кейинги йилларда, диссертация характеридаги бир қатор ишлар майдонга келдики, бу ишлар ўзбек бадий адабиёти тилини, ёзувчининг тили ва услубини ўрганиш борасида катта силжиш рўй берганидан далолат беради²⁶.

Ўзбек шеърини тилини қиёслаб ўрганишга бағишланган ма-

²⁰ Қўчқортоев И. Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги. АҚД. Тошкент. 1965; Уша автор. Бадий нутқ стилистикаси. Тошкент. 1975.

²¹ Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. 1977.

²² Шарафутдинов О. Замон — қалб — поэзия. Тошкент. 1962.

²³ Тўрабекова С. Тил ва услуб. Тошкент: Фан. 1963.

²⁴ Дониёров Х., Самадов Қ. Ҳамид Олимжоннинг тилдан фойдаланишдаги новаторлиги//Шарқ юлдузи. 1959. 7-сон.

²⁵ Шукуров Н. Ғафур Ғулумнинг тилдан фойдаланиш маҳоратига доир//Ўзбек тили ва адабиёти. 1959. 4-сон.

²⁶ Чаръев Б. Некоторые вопросы лексики поэзии Г. Гуляма. АҚД. Ташкент. 1972; Ярыев Б. Язык поэзии Максуда Шайхзаде. АҚД. Ташкент. 1979; Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада. АҚД. Ташкент. 1979; Абдиев Э. Язык и стиль драм Камилла Яшина. АҚД. Ташкент. 1981; Каримов С. Язык и стиль произведений Зулфии. АҚД. Ташкент. 1983.

қола характеридаги ишлар ҳам мавжуд. Бундай ишлар орасида Н. Шукуровнинг поэзия тили ва поэтик нутқ масалаларига бағишланган ишлари²⁷ ўз кўлами билан ажралиб туради. Ушбу ишларда шоирлардан Ғ. Фулом, Ҳ. Олимжон ва Уйғун шеърларининг ўзига хослиги, поэтик тил, поэтик таъсир, синтактик такрорлар ва ифода воситаларини қўллашда ижодкорлар маҳорати масаласи таҳлил қилинади.

Бадий проза тили тадқиқига бағишланган Х. Дониёров, С. Мирзаевларнинг роман ва повестларнинг тил хусусиятларига бағишланган ишларида²⁸ прозаик асарлар тилининг характерли хусусиятлари, бадий тилнинг аниқлиги, равонлиги, образлилиги ва таъсирчанлигини таъминловчи бадий тил масалалари таҳлил қилинади.

Умуман, ўзбек бадий адабиёти тилини ўрганишга бағишланган тадқиқот ишларида бадий тил учун умумий бўлган лексик воситалар текширилиб, лексиканинг семантик, стилистик хусусиятлари таҳлил қилинади. Аммо бадий нутқнинг турли формалари: прозаик, поэтик, нутқ учун хос бўлган лексик, стилистик воситаларни, уларнинг нутқ жараёнидаги вазифасини текширишга бағишланган ишлар йўқ. Ҳолбуки, проза ва поэзия тиллари ўзаро бир-биридан фарқ қилади. Утмишда ўзбек адабиёти асосан поэзиядан иборат бўлгани учун ўзбек бадий нутқи таркибида поэзия тили яққол ажралиб туради²⁹. Поэзия тили образлилик кўлами, нутқий тантанаворлиги билан проза тилидан фарқланади. Бу воситалар кўпинча анъанавий тил элементлари қўлланиши билан вужудга келади. Поэзия тилида инверсия муҳим вазифа бажаради. Шунга кўра, кўпгина лексик воситалар поэтик инверсия, оҳанг, қофия шеърӣй ўлчов талабига кўра турли формаларда қўлланилади. Бу воситаларнинг ҳаммаси поэзия тилини лексик жиҳатдан проза тилидан маълум миқдорда фарқланишига олиб келади. Поэзия тили проза тилидан яна шу жиҳатдан фарқланадики, прозада маълум жой колоритини яратиш жараёнида, персонажлар нутқи орқали диалектал сўзлар, касб-ҳунар лексикасидан, жаргонлардан кенг миқёсда фойдаланиш мумкин, шунингдек, проза тилига хос лексик воситалар сўзлашув тилида ҳам анча актив қўлланилаверади.

Поэзия тилига хос кўпгина сўз ва грамматик формалар сўзлашувда у даражада қўлланилмайди. Бу ҳол айниқса поэтик нутқ учун жуда актив бўлган анъанавий сўзлар ва сўз формаларида яққол сезилади.

Бундан ташқари, проза ва поэзия тили тасвирлаш усулига кўра ҳам фарқланади. Зеро, бадий услубни жанр хусусиятлари-

²⁷ Шукуров Н. Индивидуал услуб ва тил; Бадий услуб ва бадий тил Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. 3—4-сонлар.

²⁸ Дониёров Х., Мирзаев С. Кўрсатилган асар. 138—145, 205—219-бетлар.

²⁹ Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. 29-бет.

га кўра: поэзия, проза услубларига ажратиб, уларнинг ўзига хос лексик, фонетик, морфологик ва синтактик хусусиятларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бироқ маълумки, бадий адабиётнинг драматик ва ҳажвий турлари ҳам муайян стилистик фарқланшига эга. Хуллас, бадий услуб турли услуб шахобчаларига ажралиб турувчи туридир. Бу жанрга хос хусусиятлар дастлаб, унинг ўзига хос лексикасида — бошқа жанрларда кам қўлланиладиган сўз ва сўз формаларида намоён бўлади.

Биз ушбу ишда ўзбек совет адабиётининг етакчи ижодкорларидан Ғ. Ғулум, Ойбек, Уйғун, Ҳ. Олимжон, Э. Воҳидов, А. Орипов поэзияси материаллари мисолида ҳозирги ўзбек шеъриятининг лексик-стилистик хусусиятларини ўрганишни мақсад қилиб қўйганмиз.

ТАРИХИЙЛИК ВА ЗАМОНАВИЙЛИК ЖИХАТИДАН ПОЭТИК ЛЕКСИКА

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ПОЭЗИЯСИ ТИЛИНИНГ ЛЕКСИК МАНБАЛАРИ ВА РИВОЖИ

Ўзбек поэзияси лексикаси ўзига хос тарихий тараққиёт босқичига эга. Ўзбек поэзияси ўз тараққиётида турли тиллардан ўзлашган сўзлар ҳисобига бойиб борди. Поэзия тилида учрайдиган кўпгина лексик воситалар турли даврларда фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзгариб, ҳозирги адабий тил нормативлигига асосланган, фонетик ва морфологик жиҳатдан адабий тил қонуниятига бўйсунадиган кўринишга эга бўлган.

Ҳозирги ўзбек поэзияси тили ўзбек классик поэзияси тилидан фарқ қилади. Бу ҳол тил тараққиёти билан боғлиқ. Эски ўзбек тилида қўлланилган кўпгина сўзлар даврлар ўтиши билан истемолдан чиқиб кетган. Чунки ўзбек классик поэзиясида араб, тожик-форс тилларининг таъсири кучли бўлган. Ҳозирги ўзбек поэзияси тили шу жиҳатдан нисбатан ўзбек классик поэзияси тилидан фарқланиб, қуйидаги лексик манбалар асосида вужудга келган.

1. Ўзбек поэтик лексикасининг асосий негизини асл туркий сўзлар ташкил қилади. Туркий сўзлар ўзбек поэзиясида асрлардан буён ишлатилиши билан бирга, тилнинг қонун-қоидаларига мувофиқ янги сўзлар ясалиши учун ўзак бўлиб, ўзбек поэзиясида туркча сўзларнинг янада кўпайишини таъминлайди. Туркий сўзлар ўзбек поэзиясининг дастлабки даврларида кам қўлланилган. Чунки араб тили асосий тил ҳисобланиб, бадий асарлар шу тилда ёзилган. Асл туркий сўзларнинг поэзия тилида кенг истемоли А. Навоий ижодиёти билан боғлиқдир. Ҳозирги ўзбек поэзияси тилида *битмоқ, бол, дудоғ, инжу, ногоҳ, очун, оғу, тегра, чечак, эрур, ялов, ёр, ўшал, қалб* каби туркий сўзлар актив қўлланилмоқда.

2. Жуда қадимдан буён форс-тожиклар билан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар, территориал яқинлик натижасида ўзбек поэтик лексикасига форс-тожик тилидан кўпгина сўзлар кирган. Форс-тожик тилидан ўзбек тилига кириб, ўзбек поэзиясида қўлланиладиган сўзлар кўпроқ от туркумидаги сўзлардир. Масалан, *абр, андуҳ, афғон, ашк, бўса, бўстон, гардун,*

гирён, гулзор, гулруҳ, гулрў, гулшан, диёр, каманд, киншвар, маҳваш, маҳлиқо, моҳтоб, мужда, нигоҳ ва бошқалар.

3. VII—XIII асрларда Ўрта Осиёнинг араблар томонидан етило қилиниши маданий ҳаётга, жумладан тилга ҳам таъсир қилди. Араб тилининг кенг ёйилиши давлат, мактаб, мадраса иншларини араб тилида олиб бориш, бадий асарлар шу тилда ёзилиши натижасида ўзбек поэзияси тилига кўпгина арабча сўзлар кириб, ўзлашиб кетди. Жумладан: *абад, азим, айём, анбар, андалиб, ағёр, башар, баҳр, боқий, васл, висол, закий, изҳор, ишқ, кабир, малак, маҳзун, насим, ораз, сабо, санам, узор, фалак, фано, хилқат, ғаним, ғорат, ҳажр* ва бошқалар араб тилидан ўзлашган бўлиб, ҳозирги ўзбек поэзияси тилида булардан айримлари актив қўлланилса, баъзилари нисбатан архаиклашмоқда. Шунга кўра, форс-тожик, араб тиллари ўзбек поэтик лексикасининг манбаларидан бири ҳисобланади.

4. Ўзбек поэтик лексикасининг бойишидаги янги давр — Улуғ Октябрь революцияси ғалабаси билан боғлиқ. Бу даврда ўзбек поэзияси рус тили ва рус тили орқали кирган русча-интернационал сўзлар билан бойиб борди.

5. Ўзбек поэтик лексикаси сўз санъаткорлари томонидан ижод этилган янги сўзлар ва янги ясамалар билан бойиб боради. Ҳозирги ўзбек поэзияси тилида кўпроқ поэтик услуб учун хос бўлган шахс отлари: *елкадош, оёқдош, ўлкадош, қадамдош, ғурурдош*, шунингдек, *бахтнома, шарафобод, нуробод, нурхона* ва бошқа кўпгина сўзлар қўлланилмоқдаки, бундай лексик воситалар асосан, кейинги йилларда поэзия тилига кириб ўзлашмоқда.

Шундай қилиб, ўзбек поэтик лексикаси санаб ўтилган беш манбага асосланади.

ПОЭЗИЯ ТИЛИ ВА ПОЭТИК ЛЕКСИКА

Бадий асар тилининг бадийлик, образлилик ва таъсирчанлик кўлами жанр хусусиятларига кўра, бир хил эмас. Бу воситалар нисбатан поэзия тилида бўртиброқ туради. Шу жиҳатдан поэзия тили ўзига хос тил ҳисобланиб, унинг хусусиятларини ўрганиш масаласига тобора қизиқилмоқда.

Поэзия тили, шу тилни ўзига хос ажратиб қўювчи бир қатор хусусиятларга эга. Аввало, бу хусусиятлар поэзиянинг моҳиятидан келиб чиқади. Поэзия моҳиятан турли ифода усулларига, бадий ташбеҳларга асосланувчи образли, таъсирчан ифода воситасидир. Образлилик ва экспрессивлик кўламининг поэзияда бўртиброқ туриши ҳам бевосита шеърийнинг тасвирий воситаларга асосланиши, фикрни лўнда, ифодали ва ихчам формада ифодаланиши самарасидир.

Шеърий таъсирчанлик, жозибаторликни уюштиришда, ифода усулининг ўзига хослигини таъминлашда, бадий ташбеҳлар билан бир қаторда сўзни, айниқса, поэтик сўзнинг муҳим ўрни мавжудлиги аниқ. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, нутқ моҳия-

тидан келиб чиқиб танлаб, саралаб ишлатилган сўзгина поэтик фикрни ҳақиқий ёлқинланишига олиб келади.

Маълумки, поэзия тили ҳам барча нутқ турлари сингари тил учун умумий бўлган луғат фондида асосланади. Лекин поэтик нутқнинг ўзига хос хусусиятлари — тантаналилиги, ўлчовдорлиги, оҳангдорлиги, романтизмга мойиллиги, анъанавийликка асосланиши айрим лексик воситаларни шу нутқ учун дифференциацияланишига олиб келган. Бундай луғавий бирликлар, ўз навбатида, поэтик сўзлар қатлами вужудга келиши учун асос бўлган. Лексик воситаларнинг поэзия тилида бундай дифференциацияланиши поэзия тили лексикаси ва поэтик лексика тушунчалари орасида кескин фарқ борлигини кўрсатади. Поэзия тили лексикаси тушунчасининг маъноси кенг. У поэзияда қўлланиладиган барча сўзларни, сўз формаларини, шу жумладан, поэтик лексикани ҳам қамраб олади. Поэтик лексика тушунчаси нисбатан тор тушунча, у бошқа нутқ турларида қўлланилмайдиган ёки кам миқдорда учрайдиган (архаик, традицион поэтик сўзларни ёки бадиий нутқни мустасно қилганда, нутқнинг бошқа турларида деярли учрамайдиган) соф поэтик сўзлар, поэтик сўз формалари, поэтик қисқартмалар, поэтик неологизмлар, оккозионализмларни қамраб олади. Поэзия тилини ўзига хос ажратиб турувчи бу лексик воситалар поэтик услуб вужудга келиши учун ҳам замин яратади. Бинобарин, поэтик лексика туб моҳияти билан стилистик қатлам, нутқ жараёнида маълум услубий имкониятларни рўёбга чиқариш учунгина табақаланган. Шундай экан, бундай луғавий бирликларни поэзия тили учун нейтрал деб бўлмайди. Чунки поэтик лексика аввалам бор ўз-ўзидан вужудга келмайди. Уни поэтик нутқ учун табақаланишига тилнинг ўзи имконият яратиб беради. Шу маънода синонимия ва эквивалентлик поэтик сўз ҳосил қилувчи манбадир. Зеро, тилдаги синоним ва эквивалент сўзлар орасидан поэтик нутқ учун моси ажралади ва шу нутққа мосланади.

Чунки: а) бир тушунчани билдирган сўзлар ифода даражалари билан ўзаро фарқланиб, улардан бири поэтик нутқ учун хосланади. Масалан: *тирик*, *барҳаёт* синонимларидан *барҳаёт* сўзи ифодадор. Бу сўзда «ҳаётнинг абадийлиги» тушунчаси мавжуд. Шу боисдан бу сўзни кўпроқ поэтик асарларда учратиш мумкин; б) бир тушунчани ифодалаган сўзлар эмоционал-экспрессивлигига кўра фарқланиб, уларнинг ҳам поэтик нутқ учун моси ажралган. Масалан: *шамол*, *ел*, *сабо*, *шаббада* синонимларидан *сабо*, *шаббада* сўзлари эмоционал бўёқдорлиги билан фарқланади; в) поэтик лексика нутқ талаби билан тилда мавжуд эквивалент сўзларнинг поэтик нутқ нормасига мутаносиб форма ва вариантларини танлаб қўллаш натижасида бойиб боради. Бундай форма тилдаги ўз эквивалентидан фонетик ёки лексик жиҳатдан ҳам фарқланиши мумкин. Масалан, *-оро* — *ора*, *ажойиб* — *ажаб*, *букун* — *бугун* фонетик *буткул* — *бутунлай*, *йироқ* — *узоқ*, лексик жиҳатдан фарқланувчи эквивалентлардир; г) поэтик нутқнинг маълум ўлчовдорликка асосланиши натижасида поэтик ихчам-

ликка эришиш, шеърин нутқ бўлақларининг мутаносиблигини таъминлаш мақсадида қўлланилган окказионал сўзлар, сўз формалари ва вариантлари натижасида поэтик лексика бойиб борали; д) ва ниҳоят, поэтик сўзларнинг табақаланишида ўзбек классик адабиётида поэзия жанрининг етакчи жанр бўлганлиги асосий роль ўйнаган. Бинобарин, шу жанрда қадимдан қўлланилиб, маълум функция бажариб келган лексемалар шу нутққа мослашган.

Поэтик сўзларга хос хусусиятлардан бири асосан поэтик синонимига эга эмаслигидир. М: *киши, башар* сўзларидан *башар* поэтик сўз. Бу сўзларнинг *одам, инсон, шахс* каби умумнутқий синонимлари мавжуд бўлганидек, *башар* сўзи билан ёнма-ён қўлланиладиган поэтик синоними йўқ. Ёки *Ватан, диёр* сўзларидан *диёр* поэтик сўз, *ўлка, эл, мамлакат* умумнутқий синонимлардир. Бундай хусусиятларни *янгилы, сийна, само, ҳур, сурур, йироқ* ва бошқа кўпгина поэтик сўзларда ҳам кўриш мумкин. Бу сўзларнинг *ўхшаш, каби; кўкрак, бағир; осмон, кўк, эркин, озод; хурсандлик, шодлик* каби умумнутқий синонимлари мавжуд, лекин поэтик синонимлари йўқ. Шу билан бир қаторда, баъзи бир поэтик синонимлар қатори мавжудлигини ҳам кузатиш мумкин. Масалан: *ёрқин, чарогон, нурафшон, порлоқ*¹ синонимик қаторидаги ҳамма сўзлар поэтик бўёқдорлиги билан ажралади². Маълумки, поэзияда фикр кўпинча сўзнинг поэтик маъно ифодалаш жараёнида вужудга келади. В. П. Григорьев поэзия тили тушунчасини поэзия сўзи билан эмас, балки поэтика сўзи билан болаш лозимлигини қайд қилади³. Чунки поэзия тили ўзига хос тил, у биринчи навбатда жанр тақозоси, нутқ талабидан келиб чиқади. Поэтик нутқ безатилган ритмик ва метрик нутқ⁴ бўлиб, прозаик нутқдан қуйидагича фарқланади:

1. Поэтик нутқ бир-бирига солиштириш мумкин бўлган майдаланган нутқ бўлақларидан (мисралардан) ташкил топади. Прозаик нутқ жишслашган нутқдир.

2. Поэтик нутқ ички ўлчовга эга бўлади. Прозаик нутқ бундай ўлчовга эга эмас.

3. Поэтик нутқда гап бўлақларининг ўрин алмашуви (инверсия) муҳим роль ўйнайди. Прозаик нутқ грамматик ҳолат доирасида бўлади⁵.

4. Поэтик нутқ лирик нутқ. Прозаик нутқдаги кўпгина ҳоллар лирикага хос бўлмайди⁶:

5. Поэтик нутқни прозаик нутқдан фарқловчи яна бир муҳим

¹ Мисол учун келтирилган синонимлар қатори профессор А. Ҳожиёвнинг «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» (Тош., 1974) китобидан олинди.

² Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1974. 95-бет.

³ Григорьев В. П. Поэтика слова. М., 1978.

⁴ Античные теории языка и стиля. М.—Л., 1936. С. 190.

⁵ Қаранг: Томашевский В. В. Стихи и язык. М. Л., 1959. С. 10.

⁶ Адабиёт назарияси. 1-том. Тошкент. 1973. 401-бет.

белгиси образлиги, фразеологик хусусиятлари, синтактик тузилиши, оҳанг ва қофия системасидир⁷.

Поэзия тилига хос хусусиятлардан яна бири бу тилнинг анъанавийликка эга эканлигидир. Шу хусусиятларига кўра, поэзия тили проза тилига нисбатан нафосатлироқдир⁸. Поэтик нутқ поэтик компонентлар — мусиқийлик, ритм, интонация, таъсирчанлик, инверсия ва бошқалар натижасида вужудга келса-да, поэтик нутқни юзага чиқарувчи компонентлардан поэтик лексика алоҳида ажралиб туради.

Л. И. Тимофеев поэтик лексикани: «Шеърят лексикаси тамоман ўзига хос бошқа нутқ турига нисбатан шеърятда сўзнинг мустақил роли анча сезиларлидир»⁹,— деб изоҳлайди.

Поэзия тили учун ҳаммадан кўпроқ традицион образ, поэтик ҳайқирӣқ, жозибадорлик зарур¹⁰, бу тилнинг ҳақиқий гўзаллиги, аниқлиги, равонлиги сўзларнинг оҳангдорлиги билан вужудга келади¹¹. Чунки шеър энг аввало — гармония. У сўзларни мисраларнинг оҳанг ва ўлчовига мос енгил ва эркин жойлашишини талаб қилади. Шеърӣй равонлик сўзни сатрларга зўрма-зўракисиз, оддий нутқда қўлланиладигандек эркин ишлатишни талаб қилади¹². Поэзия тилига хос бўлган бу хусусиятлар поэзия тилининг ўзига хос лексикасини вужудга келтирган, бу лексик қатлам поэтик нутқдан ташқари стилистик жиҳатдан маълум миқдорда чегараланган бўлиб, поэтик нутқнинг образлигини, ифодадорлигини кучайтиради. Шунинг учун ҳам поэтик лексика стилистик қатлам сифатида алоҳида ажратилади. Поэтик лексика составига кирадиган сўзлар поэтик нутқнинг лириклиги, ҳаяжонли, таъсирчанлигини кучайттириш имконини яратади. Дарҳақиқат, поэтик нутқ ифодаланаётган тушунчани бутун эмоционал бўёғи билан конкрет изоҳлашни талаб қилади. Шу жараёнда нутқий восита сифатида лексика асосий вазифа бажаради. Сўз мавжуд бирор оттенкаси билан поэтик нутқнинг кўтаринкилиги, тантаналилигини таъминлайди. Шу жиҳатдан ёндошилганда анъанавий сўзларнинг поэтик нутқда салмоқли ўрни бор. Нутқий таъсирчанлик, тантанаворликни таъминлаш хусусиятига кўра, анъанавий сўзлар стилистик жиҳатдан поэтик нутқ учун дифференциациялашган бўлиб, услубий хусусиятларга эга.

Маълумки, поэзия тилнинг анъанавий ва янги лексик базасига асосланади¹³. Анъанавий сўзлар поэзия тилида қадимдан қўлланилиб, бошқа услубларга нисбатан кўпроқ поэзияга хосланган

⁷ Қаранг: Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1971. С. 133.

⁸ Адабиёт назарияси. 1-том. 404-бет.

⁹ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. М., 1971. С. 268—269.

¹⁰ Долинин К. А. Стилистика французского языка. Л., 1978. С. 136.

¹¹ М. Горький о литературе. М., 1958. С. 292.

¹² Короленко В. Г. Русские писатели о языке. Л., 1959. С. 316.

¹³ Языковые процессы современной русской художественной литературы. С. 7.

лиги, традицион поэтик маъно ифодалаши, поэтик нутқда бирор стилистик функция бажариши билан фарқланади. Бундай сўзлар: а) бошқа нутқ турига нисбатан поэтик нутқда кўп қўлланилган; б) умумистеъмолдаги синонимларидан сўз маъносидаги белги-даражанинг ортиқлиги билан фарқланган; в) умумистеъмолдаги синонимларига нисбатан эмоционал-экспрессив бўлиб, поэтик нутқнинг эмоционал образлилигини кучайтирган; г) поэтик нутқ учун шаклан мос ва жарангдор. Шунга кўра, шеърый техника мослигини таъминлаб, нутқий жарангдорликни кучайтирган.

Умуман, поэтик лексика ҳозирги поэзия тилида актив қўлланилиб, услубий имкониятларни вужудга келтирувчи қуйидаги лексик қатламлардан ташкил топган.

1. Анъанавий сўзлар:

а) архаик сўзлар: *андух* (ғам), *ағёр* (бегона), *бахр* (денгиз), *гардун* (осмон), *дудоғ* (лаб), *ёноқ* (юз), *каманд* (сиртмоқ), *дахр* / *йдаёр* (дунё), *бода* (май), *кишвар* (мамлакат), *моҳрўй* (ой юзли), *мубҳам* (ноаниқ), *узур* (юз), *фарах* (хурсандлик), *фарёд* (нола чекмоқ), *шамс* (қуёш), *ғаддор* (сотқин), *ғорат* (талон-торож қилиш), *ҳажр* (айрилиқ), *қомар* (ой) ва бошқалар;

б) рамзий маъно ифодаловчи традицион поэтик сўзлар: *сарв* (қад-қомат), *сунбул* (соч), *ғунча* (лаб), *қаламқош*, *гул* (ёр, юз), *маҳваш моҳруй*, *моҳитобон*, *моҳтоб* (ёр), *андалиб* (ошиқ), *кабу-тар* (яхшилик) ва бошқалар;

2. Соф поэтик сўзлар: *алвидо*, *асрий*, *аро*, *боқий*, *бешак*, *буткул*, *видо*, *диёр*, *закий*, *завол*, *заррин*, *лол*, *нолон*, *нигорон*, *нисор*, *нидо*, *нигоҳ*, *ногоҳ*, *оташ*, *оғуш*, *сабо*, *само*, *сузгун*, *сархуш*, *сийна*, *туғён*, *шавқ*, *шодон*, *фидо*, *ғамза*, *улғвор*, *хаёлот*, *хотирот*, *туйғу*, *хушнуд* ва бошқалар.

3. Поэтик нутқ жараёнида вужудга келган оккозионал характердаги сўзлар бевосита бирор ижодкорнинг сўз қўллаш новаторлиги натижасида вужудга келади. Бундай лексемалар бошқа ижодкорлар томонидан ҳам қўлланилиб, поэтик лексикани бойитиб боради, бадий нутқнинг бошқа турларида қўлланилмаслиги ёки пассивлиги билан характерланади: *бахорий*, *зафарбахш*, *бахнома*, *дарёдил*, *дардкаш*, *севинчбахш*, *серноз*, *ишқий*, *ўлкадош*, *жонбахш*, *жаҳаннамий*, *рутубатли*, *хотирот*, *кузак*, *ғурурдош*, *елкадош*, *ғолибият*, *ёвюрак*, *ҳилолий*, *қуёшистон*, *қўлдош*, *қизиланар*, *қайғудош*, *қадамдош* ва бошқалар.

4. Сўзларнинг поэтик формалари: *гар* (агар), *лек* (лекин), *чун* (учун), *ила* (билан), *абад* (абадий), *нечун* (нима учун), *нетмак* (нима қилмоқ), *недур* / *надур* (нимадир), *бу кун* (бугун), *қай* (қайси), *қайга* (қаерга), *албат* (албатта) ва бошқалар.

5. Сўзларнинг морфологик вариантлари: *айтажак*, *айлагил*, *борур*, *боражак*, *топгай*, *ёзажак*, *олажак*, *олгай*, *келмиш*, *топмиш*, *топгали*, *боргали*, *бораркан*, *юраркан* ва бошқалар.

Бу лексик қатламларни кузатиш шуни кўрсатадики, уларни поэзия тили учун нейтрал лексик бирликлар деб бўлмайди. Ушбу

лексемаларнинг бадий нутқнинг бошқа турларига нисбатан шеърний асарларда актив қўлланилиши ҳам уларнинг поэтик нутқ учун дифференциациялашганини кўрсатади.

Поэтик сўзларни лексик қатлам сифатида ажратиш ва уни махсус ўрганиш масаласининг муҳим ва актуаллиги шундаки: а) поэзияда ишлатиладиган лексик воситалардан бир қатори бошқа жанрларда кам ишлатилади;

б) поэтик сўзлар бадий таъсирчанликни, тантанали, образлиликни ошириш хусусиятига эга бўлиб, бошқа нутқда баъзан бу хусусиятлар сезилмайди;

в) поэтик сўзлар эмоционал-образлиликка, поэтик кўтаринкиликка эга бўлиб, бошқа жанрларда қўлланилганда сўзнинг эмоционал-образлилиги сусайиши ёки поэтик нутқдагидек чиқмаслиги мумкин;

г) поэтик сўзлар ўзига хос лексик-семантик, стилистик хусусиятларга эга бўлиб, уларнинг бу қирралари кўпроқ шеърний нутқдагина очилади.

Шунга кўра, поэтик лексиканинг табиати, семантик-стилистик хусусиятлари, адабий тил системасида тутган ўрни, бошқа тил элементлари билан бўлган муносабати масаласи умумлингвистик масаладир.

Ўзбек тили поэтик лексикасини ташкил қилувчи қуйидаги сўзларни поэтик текстларда актив учрашини кузатиш мумкин. Ғ. Ғулум асарларида актив учрайдиган поэтик сўзлар: *адаб, албат, биллурич, югурич, ишқпарвар, интиқом, ёвжарак, доғули, арғумоқ, мунаввар, рўбарў, сузгун, оташин, оташпора, жондош, хаёлот, бўса, сарин, мунис, башар, букун, нома, насим, маҳзун, паришон, улугвор, устод, моҳрўй, аро, завол, шафақ, гулгун, тамуғ, зулмат, ёв, ғоят, боқий, дарёдил, нечун, элдош, он, сарзамин, ўлка, лолагун, ялов, болқар, айём, дўстпарвар, чаман, ичра, ёддош, сарбасар, ошён, сузук, сурур, шамс, само, ёндош, нилий, ложувард, кабутар, асрий, нидо, сўник, маҳбуб, ажиб, боғистон, инсоний, эрур, инмоқ, чаманзор, не, иқбол, қадамдош, жаҳоний, узра, лол, садо, уммон, наҳр, меҳнатобод, замин, чароғбон, қай, азмкор, чароғ, шул, сарфароз, сийна, боқмоқ, ёноғ, ғолибона, ила, қад, инжу, дудоғ, маскан, ғусса, башарият, мангу, нечоғлик, не ажаб, шабада, абадия, заррин, сарбон* ва бошқалар.

Ойбек поэзиясида қуйидаги поэтик сўзлар актив учраганини кузатиш мумкин: *нечун, фарёд, чечак, сунбул, малак, надур, ҳажр, сўйла, боқ, ҳайҳот, нақадар, дудоқ, мангу, абад, букун, ол, ила, само, сузгун, фараҳ, қайга, янглиғ, ёғду, бўса, жаҳоний, шаббод, сокин, садо, туйғу, яноқ, фусун, маскан, сузгун, ногоҳон, оташин, тараннум, заррин, даҳо, чароғон, ҳур, диёр, ғаддор, Ғироқ, уммон, лол, югурич, ала, ногоҳ, албат, гулгун* ва бошқалар.

Уйғуш асарларида учрайдиган поэтик сўзлар: *чечак, дудоқ, нечун, сузгун, сабо, янглиғ, бўса, шабада, мангу, букун, нидо, само, абад, сафбасга, кабутар, сархуш, ёноғ, туйғу, ғолибият,*

нақадар, башар, бахтнома, барҳаёт, ҳур, тараннум, боқ, фидо, диёр, наҳр, сарбасар, хилқат, сарсари, сийна, жилва, неки, ул, севинчбахш, ҳилол гар, битилган, ситамгар, висол, албат, зафарбахш, гулгун, бода, шаббода, маскан, айла, сунбул, рангин, бокира, сармаст, жилвагар, ялов, оташин, баҳорий, моҳитобон, нидо, сафобахш, битмоқ, ила, он, тоабод, сурур, фарёд, фироқ, ичра, оташ, эрур, гулзор, ол, нигорон, моҳтоб, асрий, нарғиз ва бошқалар.

Ҳ. Олимжон ижодида қуйидаги поэтик сўзлар актив қўлланилган: янглиғ, зотан, узра, сузгун, ила, башар, чечак, дудоқ, шуур, сўйла, абад, мангу, вафо, қадар, боқ, ол, мисли, наҳр, ўлка, бўй (ҳид), нечун, мафтун, танҳо, интизор, баҳорий, фарёд, наҳот, оташин, нетмак, ишқий, тугён, бокира, жафо, шаббодар, эрур, сокин, лол, алвидо, айладим, жаёлкаш, ғорат, жилвагар, жангнома, малак, жилва, қайғудош, ағёр, бамисли, ичра, ажиб, мачим, сарҳад, кабутар, албат, само, недур, хотирот, тараннум, серноз, оташ, фиғон, ул, фарёд, толе, букун, диёр, ўлка, он ва бошқалар.

Э. Воҳидов асарларида учрайдиган поэтик сўзлар: ичра, улғвор, нигоҳ, мовий, ҳилол, фалак, ўлка, не ажаб, боқдим, ногоҳ, замин, узра, башар, қай, сийна, юксак, боқиб, мунис, йироқлаб, битиб, фидо, туйғу, ҳаёлот, озор, жудолик, ила, наҳр, пинҳона, тугён, танҳо, шайдо, қошимда, уммон, диёр, шавқ, оташ, ажиб, қуёшистон, янглиғ, ҳилолий, ул, айлаб, маскан, наво, фидо, рангин, чаман, бамисли, сурур, боқ, нақадар, само, балқиб, лол, самовот, хушнуд, сарфароз, садо, нидо, аро, оташин, нигорон, хуршид, сабо, завол, мовий, шодон, башарият, наҳор, ложувард, жонбахш, карашма, фироқ, малак, пари, санам, висол, сукунат, мунис, жилвакор, фусункор, париваш, оғуш, боркамол, нигор, иқбол, наҳот, наҳотки, сокин, осуда, хилқат, лолагун, фараҳ, қамар, самовот, абадият, лек, жаҳоний, қаён, нечун, не, неки, нечоғлик, чўмган, моҳитобон, кошона, ишваноз, хиром, дилбанд, даҳо, нуррафшон, дилтанг, ҳазин, уфурмоқ, фидо, сарафроз, ичра, канора, жонфизо, ғамгузор, кўкс, сабот ва бошқалар.

А. Орипов асарларида учрайдиган поэтик сўзлар: лол, қай, наҳот, эрур, битдим, аро, ўлка, сурур, само, боқий, маскан, алвидо, рангин, хилқат, туйғу, дилкаш, покдомон, нечун, улғвор, уммон, фалак, сийна, рухсор, кошона, пурвиқор, ғаним, ҳилол, маҳваш, ул, бетимсол, фидо, абад, саргашта, ниҳон, заррин, узра, жаҳоний, оташ, оғуш, ғаддор, ғорат, бимисли, болқарсан, қўлдошимсан, дардкаш, жаҳаннамий, кузак, мовийлашар, ғурурдош, елкадош, азалий, шукрона, самовий, рутубатли, хотирот, бешак, нолон, висол, баҳр, қамар, ялов, ҳайҳот, ногоҳон, нени, нидо, буткул, насим, даҳо, янглиғ, зотан, завол, навқирон, надир, нелар, фироқ, вафо, юзурук, ногоҳ, сарбаланд, ажиб, фараҳ, бокира, сархуш, безавол, нечук, гулгун, моҳтоб, забун, нисор, абас, гарчанд, елдириш, елвагай, ушбу, маним ва бошқалар.

Шундай қилиб, поэзия тилининг лексик жиҳатдан алоҳидалигини уюштирувчи юқоридаги лексик ва морфологик воситаларни нутқнинг шу тури учун дифференциациялангани яққол кўринади. Юқорида таъкидланганидек поэзия тили анъанавийликка мойил тил. Шунинг учун ҳам шеърятда учрайдиган кўпгина сўзлар адабий тил учун эскирган ҳисобланиб, аксарият ўринларда поэтик образлиликни таъминлайди, услубий функция бажаради. Бундай сўзларни ушбу ишда анъанавий поэтизмлар¹⁴ деб ажратдик.

АНЪАНАВИЙ ПОЭТИЗМЛАР

Поэзия анъанавийликка асосланиши сабабли, бу жанрда анъанавий сўзлар (адабий тил нуқтаи назаридан архаик) анча актив қўлланилади. Н. Н. Иванова поэзия тилининг шу хусусиятини адабий тил билан солиштириб, адабий тил учун архаик ҳисобланган кўпгина лексик воситалар поэтик нутқда стилистик вазифа бажаришини таъкидлаб ўтади¹⁵. Шу хусусиятига кўра Е. Курилович поэзия тилини архаикликка мойил тил деб изоҳлайди¹⁶.

Ҳозирги ўзбек шеърятда учрайдиган анъанавий поэтизмларни: а) қўлланилишига кўра анъанавий бўлган поэтизмлар; б) ифода хусусиятига кўра анъанавий бўлган поэтизмларга ажратиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида стилистик бўёқдорликни шеърый техника мослигини таъминлаш мақсадида анъанавий сўзлар анча актив қўлланилмоқда. Шу жиҳатдан қараганда, анъанавий сўзларнинг поэтик нутқ жараёнидаги стилистик функцияси чегараланмаган.

Масалан:

Бордек йироқ туркумлар аро
Ўзи каби оқил бир хилқат,
Инсон кўкка боқар доимо,
Тинтув қилар осмонни фақат

(Э. Воҳидов. Тирик сайёралар).

Хилқат сўзи бу ўринда қофиядошликни таъминлаш мақсадида қўлланилган. Бу сўзнинг замонавий варианты яратилиши ушбу ўринда бу вазифани бажармаганидек, ритмик композицияни ҳам бузади.

Поэзия тилида учрайдиган адабий тил нуқтаи назаридан эскирган ҳисобланган бир қатор лексик воситалар ҳозирги кунда мавжуд тушунчаларни ифодалаганидек, поэзия тилида активлиги ҳам кузатилади.

¹⁴ Анъанавий поэтизм терминини биз шеърят тилига нисбатангина ишлатамиз. Чунки бундай сўзларни ўзбек шеърятининг ҳамма даврларида ишлатилганлиги уларни архаик сўзлар дейишга монелик қилади.

¹⁵ См.: Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. М., 1974. С. 8.

¹⁶ Курилович Е. Очерки по лингвистике (сб. статей). М., 1962. С. 421.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида актив қўлланилиб, поэзия тилининг таптанаворлиги, кўтаринкилигини таъминловчи *абр* (булут), *андух* (ғам), *анбар* (хушбўй), *ағёр* (бегона), *бахр* (денгиз), *битик* (ёзув); *бода* (май), *гардун* (осмон), *гирён* (нола), *дудоғ* (лаб), *забун* (аянчли), *кабир* (катта), *кавкаб* (юлдуз), *каманд* (спртмоқ), *кишвар* (мамлакат), *маҳваш* (ойга ўхшаш), *моҳрўй* (ой юзли), *мубҳам* (ноаниқ), *юзор* (юз), *чечак* (гул), *фараҳ* (хурсандчилик), *фарёд* (нола), *шамс* (қуёш), *ғаддор* (сотқин), *ғаним* (душман), *ғорат* (талон-торож) ва бошқа анъанавий сўзлар поэтик нутқнинг хусусиятларининг рўёбга чиқишига кўмаклашувчи лексик воситалардир.

Маълумки, тилдаги барча сўзларнинг маъно ифодалаш хусусияти, ифодадорлиги, нутқий эмоционал ва экспрессивлик кўлами бир хил эмас. Одатда маъно оттенкалар, баъзан бир маънони ифодаловчи икки ёки ундан ортиқ сўзларда ҳам турлича бўлади. Бу ҳол айниқса бадний нутқда яққол сезилади. Бадний нутқчи, хусусан, поэтик нутқнинг хусусиятлари: мусиқийлик, жозибадорликни таъминлашда сўзлардаги маъно нозикликлари муҳим роль ўйнайди. Кўпгина анъанавий сўзлардаги нозик маъно ифодалаш хусусиятларининг мавжудлиги уларни поэзия тилида сақланиб қолганлигидан далолат беради. Чунончи, *юзор* сўзи шеърятда «юз» маъносини ифодалаб қолмаган, бу сўз билан «ғўзаллик» тушунчасининг юқори даражаси ҳам ифодаланган. Бундай хусусиятлар *дудоғ*, *ёноғ*, *фарёд*, *маҳваш*, *моҳтоб*, *париваш* каби сўзларда ҳам яққол сезилади.

Анъанавий сўзларнинг шеърятда услубий функция бажариши умумнутқий синонимлари билан ёнма-ён қўйилганда янада яққол кўринади. Масалан, ҳозирги ўзбек шеърятда қўлланиладиган: *андух*, *дудоғ*, *кавкаб*, *кишвар*, *маҳбуб*, *ораз*, *чечак*, *шамс*, *қамар* сўзларнинг адабий тилдаги синонимлари: *ғам*, *лаб*, *юлдуз*, *мамлакат*, *ёр* (дилдор), *юз*, *гул*, *қуёш*, *ой* сўзлари нутқнинг барча тури учун умумий бўлган лексик бирликлар, поэзия тилининг ҳам умумуслубийлигини таъминлайди. Шунингдек, ҳозирги ўзбек поэзияси лексикасида учрайдиган бир қатор анъанавий сўзлар поэтик синонимларига ҳам эга, бундай сўзларни умумуслубий деб бўлмайди. Чунки бу лексик воситалар услубийлик хусусиятлари мавжудлиги билан юқоридаги синонимлардан фарқланиб туради. Чунончи: *ҳажр*, *фироқ* сўзлари маъно хусусиятларига кўра синонимдир. Бу сўзлар асосан, поэтик услубга хос «айрилиқ», «жудолик» маъноларида қўлланилади. Шу сўзларнинг *ҳижрон* синоними ҳам поэзияда қўлланилса-да, китобий¹⁷ эмоционал-экспрессивлик оттенкаси билан ажралиб туради. Бу сўз проза ва бошқа услубларда ўз синонимларига нисбатан актив. Шунингдек, «осмон» маъносидоги *само*, *гардун* поэтик сўзларининг биринчисидан тантанали поэтик ёттенка кучли, поэтик нутқда актив ишлатила-

¹⁷ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. Тошкент. 1974. 22-бет.

дн. *Гардун* сўзининг ҳозирги ўзбек поэзиясида қўлланилиш доираси анча торайган. Бундай хусусиятлар гардун типига *бахр, забун, очун, сиришк, тийра, наҳр, шамс* сўзларида ҳам мавжуд. Шу билан ҳам бундай сўзлар луғатларда эскирган, китобий сўзлар сифатида берилади¹⁸. Бу сўзлар ҳозирги адабий тилда мавжуд синонимларидан мазмунан ҳамда маъно хусусиятлари жиҳатидан фарқланмайди: *гардун — само — осмон; очун — хилқат — дунё; баҳр — уммон — денгиз; фараҳ — сурур — шодлик; узор — ораз — юз; сиришк — ашк — ёш; шамс — хуришд — қуёш* каби.

Юқоридаги синонимлар маъно ифодалаш хусусияти даражасига кўра тенг. Ҳолбуки, айрим сўзлар маъно ёки маъно нозикликлари жиҳатидан ўз синонимларидан фарқланади. Масалан: *ағёр, ғаним* сўзлари «душман» маъносига кўра бир синонимик қаторни ташкил қилади. Шунингдек, *ағёр* сўзида «бегона», «рақиб»¹⁹ маънолари, *ғаним* сўзида қўшимча «қарши томон»²⁰ маъноси мавжуд. Айрим анъанавий синонимлар маъносига кўра фарқланмаса-да, маънодаги белги даражанинг ортиқ-камлиги билан қисман фарқланади. Масалан: *гирён — фарёд — фиғон* сўзларидан *гирён* сўзи шу сўз маъносидаги — белги-даражанинг кучлилиги билан ажралиб туради, *фарёд* сўзи маъносидаги белги-даража *фиғон* сўзига нисбатангина кучли.

Анъанавий сўзлар поэзия тилида бир қатор услубий функцияларни бажарадики, бу ҳол анъанавий сўзларга поэтик шаблон сифатида эмас, балки услубий восита сифатида ёндашиш лозимлигини талаб қилади. Юқорида анъанавий сўзларда поэтик кўтаринкиликни, тантаналиликни таъминлаш хусусияти мавжудлиги таъкидланган эди. Фақат шугина эмас, кўпгина анъанавий сўзлар ифодаладиган маънони ҳозирги адабий тилда мавжуд синонимлари билан ифодалаш, поэтик текстнинг шакл ва мазмунига мос ҳолда ишлатиш имконияти ҳамма вақт ҳам бўлавермайди. Масалан, А. Ориповнинг «Шоир» шеъридаги *Айтинг ҳилол бунча маюс боқмагай* мисрасидаги *ҳилол* ва *боқмагай* сўзлари ҳозирги адабий тил учун архаик, поэтик нутқ учун анъанавийдир. Ушбу сўзлар ифодалаган «ой» ва қарамоқ маъносини шу сўзларнинг умумнутқий синонимлари билан ифодалаш ушбу мисранинг жозибдорлигини йўқотган бўларди. Шунингдек *ҳилол* сўзида «ўн беш кунлик ой» маъноси мавжудки, ушбу сатр шу маънони фақат бир сўз билан ифодалаш лозимлигини талаб қилган. Бу ҳол кўрсатиб турибдики, классик ўзбек шеъриятида қўлланилиб, ҳозирги поэзия тилида ишлатилаётган кўпгина сўзлар поэтик шаблон эмас, балки поэтик анъанадир.

¹⁸ Узбекско-русский словарь. М. 1959; Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. 1974.

¹⁹ Узбекско-русский словарь. М.: 1959. С. 48.

²⁰ Узбекско-русский словарь. С. 641; Ҳожиёв А. Кўрсатилган асар. 147-бет.

Шоир Ҳ. Олимжоннинг «Бахт тўғрисида» шеърисидаги *горат* сўзи «талон-торож» маъносини ифодалагандек, қофиядошликни ҳам таъминлаган:

*Бахт ахтарар ва қора тақдир
Мазах билан қилар ҳақорат,
Дунё-дунё армон ва орзу
Гадойликда бўларди ғ о р а т.*

Бу ўринда ҳам анъанавий сўзнинг шеърый техника мослигини уюштирганини кузатиш мумкин. Бинобарин, «талон-торож» маъносини ҳам шу шеърый текстга мос тушадиган бир сўз билан бериш мумкин эмас.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган қуйидаги анъанавий сўзларнинг қофиядошликни уюштирган ҳолда актив қўлланилганини кузатиш мумкин: *ялов* (қофияланган *олов* сўзи билан), *кабутар* — *шаҳар*, *хабар*, *муяссар*, *Ғ. Ғулум* поэзиясида; *ёноқ(и)* (қофияланган *чоғи* сўзи билан), *ҳилол* — *сол*, *бода* — *шаббода*, *аснода*, *хилқат* — *муҳаббат*, *ялов(и)* — *олови*, *само(да)* — *бода*, *ёноқ* — *дудоқ*, *гулузор* — *бор*, *моҳтоб* — *офтоб*, *чечак* — *келажак*, *Уйғун* ижодида; *ғорат* (қофияланган *ҳақорат* сўзи билан), *малаг(им)* — *ким*, *фарёд* — *шод*, Ҳ. Олимжон ижодида; *хилқат* (қофияланган *фақат* сўзи билан), *лолагун* — *тун*, *фарах* — *дўзах*, *қамар(да)* — *шаҳарда*, Э. Воҳидов ижодида; *хилқат* (қофияланган *фақат*, *шафқат* сўзлари билан), *ғаним* — *ватаним*, *махваш* — *поклаш*, *ғорат* — *жасорат*, *ҳожат*, *бахр* — *бундадир*, *ялов* — *олов*, *гаддор* — *бисёр*, А. Орипов ижодида ва бошқалар.

Бир қатор анъанавий сўзлар мажозий маъно ифодалаш хусусиятига ҳам эга. Аммо бу хилдаги сўзларнинг вазифаси мажозий маъно ифодаланиши билан чегараланиб қолмаган. Масалан: *малак*, *малакваш*, *моҳрўй*, *моҳтоб*, *пари*, *париваш*, *моҳитобон* анъанавий сўзлари мажозий «ёр» маъносини ифодалаганидек, «гўзаллик» тушунчасини ифодалашда ҳам актив қўлланилган: *Кечир мени нозли м а л а г и м* (Ҳ. Олимжон), *Сен Пушкиннинг севган м а л а г и* (А. Орипов) мисраларида малак сўзи «ёр» маъносини ифодаласа, *Эй кўнглимнинг соф м а л а г и* (Ойбек), *Сиз моҳитобон сиз, м а л а к с и з, пари* (Э. Воҳидов). *Келгил, паривашим, келгил жимгина* (А. Орипов) мисраларда *малак*, *моҳитобон*, *паривариш* сўзлари гўзаллик тушунчасини ифодалаган. Кўрниб турибдики, анъанавий сўзлар шеърят тилида маълум услубий вазифа бажаришга мойиллиги учун қўлланилиб келмоқда. Демак, анъанавий сўзлар поэтик нутқда фақат лексик бирлик сифатида эмас, балки стилистик элемент сифатида ҳам муҳим.

Кўпгина лексик воситаларнинг услубий табақаланиши поэтик семантика билан ҳам боғлиқ. Шу жиҳатдан ҳозирги поэзия тилида анъанавий маъносига кўра қўлланилаётган айрим поэтизмлар характерлидир. Чунончи, *битмоқ* сўзи анъанавий «ёзмоқ» маъносига кўра поэтик нутқда қўлланилишга мослашган: *Юртим сенга шегр битдим бу кун* (А. Орипов), *Бунда битилмишдир*

хилқимнинг асл Фазилати, шони ва салобати (Уйғун). Бундай хусусият «қарамоқ» маъносини ифодаловчи боқмоқ: Эшикка чиқ шу соат сен ҳам, мени эслаб осмонга бир боқ (Ҳ. Олимжон), Менга бир йўл тушда бўлса ҳам кулиб боқ динг шунга ҳам шукур (Уйғун), Оқишом туманида кезайлик хушхол, Сўнган юлдузларга боқайлик тўйиб (А. Орипов), «ҳид» маъносини ифодаловчи бўй: Очилур фасли келиб бўйинг сочилмайдир нега (Ҳ. Олимжон), «қизил» маъносини ифодаловчи ол: Муқаддасдир қўлимизда ол байроғинг (Ҳ. Олимжон), Куррани забт этмай қўймаймиз, Қўлларда яшнайдил ол байроқ (Ойбек) ва бошқа бир қатор поэтизмларда яққол сезилади.

Поэзия тили турли ташбеҳлар, бадий воситалар ва стилистик усуллар учун эркин тил бўлганлиги учун алоҳида тасвирлаш усулига, ўзига хос поэтик синтаксисга эга.

Бу воситалар поэзиянинг ҳар томонлама жилоланишини, поэтик фикрнинг образли, таъсирчан ифодаланишини таъминлайди. Шундай воситалардан бири анъанавий поэтик образлардир. Дарҳақиқат, анъанавий поэтик образлар ҳамма даврда ҳам давр учун хос бўлган муҳим масалаларни ёритишдаги асосий поэтик усуллардан бири бўлиб келган. Анъанавий поэтик образларнинг даврдан даврга ўтиши уларнинг анъанага айланишига сабаб бўлади. Анъанавий образларни вужудга келтирувчи сўзлар ҳам анъанавий сўзларга айланиши табиийдир. Чунки сўз бадий асарнинг қуроли (М. Горький) бўлганидек, бадий образ яратувчи восита, ижодкорнинг маънавий қуроли ҳамдир. Маълумки, ҳар бир халқнинг ўз ҳаёти, урф-одати, турмуши, адабиётига хос анъаналари мавжуд. Ўзбек шеърятининг анъаналари унинг вазида, бадий санъатда, образлар системасида кўринади. Шундай анъаналардан бири сўз анъанаси бўлиб, ҳозирги ўзбек поэзиясида ифода услига кўра анъанага айланган кўплаб сўзларни учратиш мумкин.

Поэтик нутқнинг табиати ҳам унда сўзнинг бирор услубий вазифа бажаришини, образ ва образлиликни яратишдаги кўламдорлигини талаб қилади. Чунки поэзия бир-бири билан мустаҳкам боғланган уч табиийликнинг бирлигига асосланади. Булар: а) мазмун; б) ички форма (мазмун ифодаладиган образ ва образлар системаси); в) ташқи форма (поэзия тили ёки поэтик текст). Шунга кўра, практик нутқда сўз предметлик маъно ифодалаб, тушунча билдирса, поэтик нутқда сўз ҳам предметлик маъно ифодалаб тушунча ҳосил қилиши, ҳам образ яратиши керак. Демак, поэтик нутқда сўз — предмет — тушунча — образ вазифасини бажариши лозим. Ифода хусусиятларига кўра анъанавий бўлган сўзлар шу жиҳатдан ҳам поэтик нутқ учун мос ва табақалангандир. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, поэтик нутқ кўтаринкилиги, тантанаворлиги поэтик текстда анъанавий сўзларни ёки поэтик сўзларни қўллаш билан вужудга келмайди. Маълумки, бундай лексик воситалар поэзиянинг хусусиятлари ўлароқ қўлланилса-да, анъанавий сўзнинг, умуман, ҳар қандай

сўзнинг поэтик нутқнинг мазмун ва моҳиятига мос тушиши, услубий функция бажаришини текстга мос тушиши белгилайди. Текстга мос тушмайдиган сўз поэтик мазмуннинг реаллашининга ҳам, образларнинг ёрқинлашишига ҳам халақит беради. Шунга кўра, сўзнинг поэтик фикр ифодалашини текст белгилайди. Бу ҳолни ифода хусусиятига кўра, анъанавий бўлган сўзлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан: кабутар «хушхабар», «яхшилик» символик маъносини ифодалашига кўра анъанага эга. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ҳам шу анъана мавжуд:

*Кремль уфқидан тинчлик лаврасин
Тумшугига тишлаб учган кабутар
Оламда омонлик севган эларга
Осуда умрдан беради хабар.*

Ғ. Ғулومнинг «Улуғ пойтахт» шеъридан олинган бу парчадаги кабутар сўзи ушбу шеърий нутқнинг мазмунини реаллаштирувчи муҳим сўзлардан биридир. Ҳолбуки, кабутар сўзи ушбу текстда фақат «яхшилик» символи бўлган қушни ифодалаган, холос. Мажозий маънонинг мавжудлиги, текстдаги бошқа сўзлар билан мазмун ва моҳиятан боғланиш услубий функция бажариш, анъанавий маъно ифодалаш учун имконият яратган. Яна бир мисол:

*Хат келтирдим, хат келтирдим
Мен осмоннинг отида
Хат келтирдим севганингдан
Кабутар қанотида*

(Ҳ. Олимжон. Почталъон)

мисраларидаги кабутар сўзи гарчанд ушбу текстда маълум услубий функция бажарган бўлса ҳам, мажозий маъно ифодаламаган. Самолёт «хат ташувчи қуш» кабутарга ўхшатишган. Шоир самолёт маъносида осмоннинг оти, кабутар сўзларини қўллаган. Бу ифода шоир Ҳ. Олимжонга хос индивидуал ифода.

Шеърият тилида кабутар сўзининг «тинчлик» символик маъносида қўлланилиши ҳам маълум анъанага эга.

*Жаҳон бўйлаб учиб юрар
Оқ кабутар — кумуш қуш,
Тинчлик қуши, нажот қуши,
Ҳаёт қуши, эрк қуши.*

(Уйғун. Тинчлик кабутари).

Ифода хусусиятларига кўра анъанага айланган поэтик сўзларнинг услубий функциясини анъанавий маъно ифодалаш белгилайди. Масалан, *башар*, *бўса*, *васл*, *висол*, *само*, *сабо чечак* ва бошқа кўпгина лексик воситалар поэзияда азалдан қўлланилиб келмоқда. Бундай лексик воситалар шеърий нутқнинг ўзига хос хусусиятларини юзага чиқариш учун хизмат қилса ҳам, қўшимча поэтик маъно ифодалаш хусусиятига эга эмас. Сўзнинг поэтик традицияга айланиши бирор поэтик маъно ифодалашини, шунга

кўра нутқий вазифа бажариши билан белгиланади. Сўзнинг традицион маъноси кўпинча унинг мажозий ва метафорик маъно ифодалаш натижасида рўёбга чиқади.

Ифода хусусиятларига кўра анъанага айланган поэтик сўзлар поэтик нутқда икки томонлама хизмат қилади. Бундай сўзлар биринчидан, предметлик маъно ифодаласа, иккинчидан, поэтик тушунча ифодалайди. Ана шу поэтик тушунча ифодалаш томони билан сўз традицион поэтик сўзга айланади.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган ифода хусусиятларига кўра анъанавийлашган сўзлар: ўзбек классик поэзияси анъанаси ҳамда ўзбек совет поэзияси анъанаси сифатида қўлланилмоқда. Ўзбек классик поэзиясида ишқ-муҳаббат темаси асосий тема бўлган. Шу жиҳатдан ҳам ҳозирги ўзбек поэзиясида классик поэзия анъанаси сифатида қўлланилаётган сўзлар асосан ишқ-муҳаббат, ёр мадҳини ифодалаган. Бундай сўзларнинг баъзиларида символик маъно мавжуд бўлса, баъзилари ўхшатиш усули билан поэтик маъно ифодалаган.

Бугунги кун шеъриятида энг актив учрайдиган анъанавий поэтик сўзлардан бири *гул* ва *булбул* сўзлари бўлиб, маъшуқа ва ошиқ символи сифатида поэтик традицияга эга:

Хар нарсанинг ўз мантиқи бор

Булбулга гул керак, гулга нур.

Аммо қачон эшитган эдинг,—

Гулга гул керагу, дурга дур.

(Уйғун. Гулсану ўзинг).

Ушбу мисраларда *гул* сўзи тўрт марта қўлланилган. Уч марта предметлик маъно ифодалаган, бир ўринда традицион поэтик «маъшуқа» маъносига қўлланилиб, поэтик образ яратилган.

Ўзбек тилида *гул*, *сунбул*, *наргиз*, *сарв*, *ой*, *қуёш*, *ғунча* *ниҳол* сўзлари ўсимлик, дарахт ва осмон жисмлари атамаси бўлганлиги учун предметлик маъно ифодалайди. Предметлик маъносига кўра поэтик нутқ учун нейтрал, стилистик хусусиятга эга эмас. Бу сўзлардаги маълум анъанавий поэтик маънонинг мавжудлиги, уларни стилистик жиҳатдан поэтик нутқ жараёнида алоҳида ажралишини таъминлаган. Ёрнинг қоматини сарвга (сарвқад), сочини сунбулга (сунбулсоч), қошини қаламга (қаламқош) қиёсланиши натижасида, сарв (дарахтнинг номи), сунбул (ўсимлик номи) образли фикр ифодалаган, поэтик образ яратган. Шунингдек, кўзни нарказ (наргиз)га, лабни ғунчага, юзнинг гулга ўхшатилиши натижасида наргиз (ўсимликнинг бир тури), ғунча, гул сўзлари поэтик маъно касб этади.

Кўз бўлиб кўринган нарказ экан,

Сочи бўлиб кўринган сунбул,

Лаб бўлиб кўринган ғунча экан,

Юзи бўлиб кўринган гул.

(Уйғун. Алданиш).

Бу қиёс ўзбек поэзиясида традицион — доимий эпитет бўлиб, ҳозирги ўзбек поэзиясида бу хилдаги қиёсни кўплаб учратамиз. Масалан: *Гулзорлардан эсган шаббода Сунбулингдан етказур нишон* (Уйғун. Ваъда), *Сарви қомат Паризод, Ўсди ғамлардан озод*. (Ҳ. Олимжон. Семурғ) ва бошқалар.

Лексик воситаларнинг бу хилда предметлик маъно ёки поэтик тушунча ифодалаш ифодалашга маъно ёки поэтик текстнинг моҳияти, нутқ талабига кўра предметлик маъно ифодалаш диган сўз поэтик тушунча ифодалашга хизмат қилади. Масалан: гул сўзининг «маъшуқа» маъносидан ташқари қизиллик рамзи сифатида қўлланилиши ҳам поэтик анъанага эга. Шунга кўра ёрнинг юзи гулга ўхшатилади:

*Юзи — гул, сочи — сунбул
Бизнинг қайғули Ойгул*

(Ҳ. Олимжон).

Шунингдек, *кун, лозор, марварид, ой, тун, юлдуз, қуёш, ҳилол* сўзларининг ёрнинг юзи, ёноғи, тиши, сочи, кўзи, лаби, қошини ифодалаш ҳам анъаналарнинг натижасидир.

*Юзларимни кўрмоқ истасанг,
Ё ойга боқ, ёки кунга боқ.
Сочларимни кўрмак истасанг,
Уйқудан кеч, ойсиз тунга боқ.
Қошларимни кўрмак истасанг,
Кўкка қара, чиққанда хилол.
Кўзларимни кўрмак истасанг,
Назарингни юлдузларга соч.
Ёноғимни кўрмак истасанг,
Сахрога чиқ, лозорда юр.
Лабларимни кўрмак истасанг,
Саҳар туриб ғунчага юз бур*

(Уйғун. Сурат).

Анъанавий сўз ва образлар даврдан даврга ўтиб янгиланиб боради. Турли даврларда янги анъанавий поэтик образлар вужудга келади ва даврнинг муҳим хусусиятларини кўрсатишга хизмат қилади.

Масалан: *тўлқин* сўзининг поэтик маъно ифодалаш ифодалаш бевосита мамлакатимизда социализм қурилиши билан боғлиқ равишда вужудга келган. Ойбек «Товушим» шеърисида икки қарама-қарши куч: социализм ва капитализмни ифодалашда *тўлқин* сўзини қўллайди.

*Оғайнилар! Давримизни
Қалбга солганман.
Чўллардаги сароб изни
Англаб олганман.
Қурашади икки тўлқин,*

*Қараб турайки?
Еш тарихнинг темир қўли
Кетга бурайки?*

Йўқ!...

Улуғ Октябрь социалистик революциясини *баҳор, машғал, нур, олов, тонг, чақмоқ, яшин, қуёш* сўзлари билан ифодалаш традицияга айланган. Бу сўзлар ҳозирги ўзбек поэзиясида умум-поэтик аёнанага айланган бўлиб, Ф. Ғулум, Ойбек, Уйғун, Ҳ. Олимжон ва бошқалар ижодида ҳам учрайди.

*Тарихларнинг тун оғушини —
Ёриб қуёш тугди инсонга.
Инсонларнинг қадим тушини
У кўрсатди рўй-рост жаҳонга*

(Ойбек).

Қуёш «социалистик революция» маъносида поэтик тушунча ифодалаган. Шунингдек, *чаман, бўстон, гушан, гулистон, гулзор* сўзларининг «хур, фаровон, гўзалликда тенгсиз Ватан» маъносида ишлатилиши ўзбек совет поэзияси учун поэтик аёнана бўлиб, бевосита давр маҳсулидир.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган аёнанавий сўзларнинг характерли хусусиятларидан бири шундаки, бир қатор сўзлар бир эмас, бир неча поэтик маъно ифодалайди. Масалан: *баҳор* сўзининг текстларда «ёшлик», «хурсандлик», «гўзаллик» маъноларида, *ой* сўзининг «ёрнинг юзи», «ёрқин келажак» маъноларида, *тонг* — «ғалаба», «озодлик», *тун* — «ёрнинг сочи», «эскилик», «ёмонлик», *ғунча* — «ёрнинг лаби», «ёшлик» маъноларида қўлланилганини кузатиш мумкин.

Нур «ёруғлик», «озодлик» маъноларида Ф. Ғулум, Ҳ. Олимжон ижодида учрайди. Бир қатор аёнанавий сўзлар бир контекстнинг ўзиде ҳам предметлик маъно, ҳам поэтик маъно ифодалаган ҳоллар ҳам мавжуд. Масалан: *тонг* сўзи «озодлик», «ғалаба» маъноларига кўра поэтик аёнанага эга. Шоир Ф. Ғулум Улуғ Ватан урушидаги муқаррар ғалабани *тонг* сўзи билан ифодалайди:

*Лаъли лабингдаги
Ғунча табассум,
Албат толеинга
Муҳр бўлади.
Ва бунда акс этар
Порлоқ келажак.
Тонг яқин,
 тонг яқин,
Оппоқ тонг яқин.*

(Сен етим эмассан).

Бу ўринда *тонг* сўзи предметлик «тонг» ҳамда символик «ғалаба» маъноларини ифодалаган. Ҳозирги ўзбек поэзиясида *тонг*

поэтик образининг галаба рамзи сифатида қўлланилиши маълум аёнанага айланган.

Ёки:

*Қоронғулик йўқолиб,
Тонг томон ёйилади,
Дунё нур ичра қолиб,
Қуёш билан тўлади*

(Ҳ. Олимжон. Роксананинг кўз ёшлари)

мисраларидаги *қоронғулик*, *тонг*, *нур*, *қуёш* сўзлари шу шеъринг парчанинг ўзида ҳам предметлик, ҳам поэтик маъно ифодалаган. Ушбу сўзларнинг предметлик маъносига кўра, шеъринг парчада тонг отиш лавҳаси чизилган. Поэтик маъносига кўра: *қоронғулик* — «ёмонлик», *тонг* — «галаба», *нур*, *қуёш* — «озодлик» мажозий маъносини ифодалаб, поэтик фикрнинг бадийлиги оширилган.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида, хусусан, Ҳамид Олимжон ижодида сўзнинг, айниқса, аёнанавий сўзларнинг бир контекстнинг ўзида ҳам поэтик маънода, ҳам предметлик маъносида қўлланилганини кўплаб учратиш мумкин.

Аёнанавий воситалар, шу жумладан, аёнанавий сўзлар ҳеч қачон эскирмайди. Уларга ижодий ёндашиш натижасида янги қирралари, маъно ифодалаш хусусиятлари кашф этилади.

Аёнанавий сўзлар даврнинг, замоннинг руҳига мос янги мазмунга эга бўлиши мумкин, шунда ҳам аёнанавий хусусиятларини доимо сақлаб, ҳамisha бадийликка хизмат қилади.

Умуман, аёнанавий сўзлар ҳозирги ўзбек поэзияси тилида анча актив бўлиб:

а) поэзия тилининг образлилигини, ифодалилигини, поэтик нутқнинг тантанаворлигини кучайтиришга хизмат қилган;

б) аёнанавий сўзлар шаклан ва мазмунан поэзия тилига мос бўлиб, шеъринг техника мослигини таъминлаган.

Замонавий поэтик сўзлар

Замонавий поэтик сўзлар терминини қўллашда ҳозирги ўзбек поэзияси тилида кенг истеъмолда бўлган, нутқнинг бошқа турларида ҳам архаиклик хусусиятлари мавжуд бўлмаган таянч сўзларни назарда тутдик. Поэтик нутқнинг лексик жиҳатдан алоҳидалигини таъминловчи воситалардан бири замонавий — соф поэтик сўзлардир. Маълумки, нутқ турлари лексик воситаларнинг табақаланиши билан характерланади. Чунончи, илмий нутқ кўпроқ илмий терминларнинг қўлланилиши билан, драмматик нутқ сўзлашув элементларига бойлиги билан характерланган. Поэтик нутқ аёнанавий лексик воситаларнинг, соф поэтик сўзлар сўзнинг поэтик формалари қўлланилиши билан характерланади. Нутқ воситаларининг ўзаро алоқаси натижасида нутқнинг бирор тури учун хос бўлган лексик воситалар бошқа нутқ турига ҳам ўтиб туради. Бинобарин, поэтик сўзлар бошқа нутқ турларида ҳам учраганидек, поэтик бўлмаган сўзлар поэзия тилида қўлла-

инлиб, поэтик маъно ифодалаш, услубий функция бажариши мумкин. Шунингдек, поэтик нутқ жараёнида вужудга келадиган янги ясамалар замонавий поэтик сўзлар қатламини бойитиб боради. Шу нуқтаи назардан замонавий поэтик сўзларни учга бўлиш мумкин: а) соф поэтик сўзлар; б) поэтик нутқ жараёнида услубий функция бажарувчи умумнутқий сўзлар; в) поэтик нутқ жараёнида вужудга келган поэтик неологизмлар.

Ҳозирги ўзбек поэзияси тилида учрайдиган соф поэтик бўёғи билан ажралувчи *асло, башар, бешак, боқий, буткул, барҳаёт, бўса, вафо, видо, висол, гулгун, диёр, ёғду, ёрқин, завол, закий, заррин, интизор, завқ, лол, мангу, мужда, нигоҳ, нидо, нигор, ногоҳ, нолон, ораз, сабо, садо, само, сийна, сурур, сархуш, сўйламоқ, сокин, узра, тугён, фидо, хотирот, шавқ, шуур, чароғон, чечак, чумчуқ, янглиғ, ғусса, ҳайҳот, аро, лол, ёв, он, эрур, кад, ҳур рухсор, саргашт, мунаввар, улуғвор, шаббода, чаман, шодон, мунис, жилвакор, фусункор, оғуш, баркамол, осуда, абадият, улуғвор, мовий, туйғу, хаёлот, шайдо, оташ, наво, фидо, рангин, бамисли, нақадар, юксак, самовот, хушнуд, сарафроз, нигорон* ва бошқа сўзлар бадий нутқнинг турларида у ёки бу даражада учраса-да, поэтик нутқ учун табақаланганлиги яққол сезилиб туради.

Шеърӣ нутқнинг мазмунан ва шаклан гўзаллигини, унинг бадий таъсирчан ва ўткирлигини таъминловчи омиллардан бири сўздор. Аммо тилдаги барча сўзларнинг таъсирчанлик ва жозибадорлик кучи бир хил эмас. Айрим поэтик сўзлар ва формаларнинг поэтик нутққа хосланишида улардаги жозибадорлик ва мусиқийлик кучи муҳим роль ўйнайди. Чунки «поэтик сўз ўзига хос интонацион мустақилликка эга бўлиб оддий нутқдагига нисбатан кўпроқ салмоқдордир»²¹. Жозибадорлик ва мусиқийлик образлиликни, салмоқдорликни таъминловчи воситалардан бўлиб, поэзия тилини бусиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Сўзлардаги жозибалилик ва мусиқийликни таъминловчи турли воситалар мавжуд.

1. Фонетик восита: Поэзия тилида мусиқийлик кучли бўлади. Поэтик нутқ учун мос бўлмаган сўз мусиқийликни бузиши натижаида поэтик нутқнинг жозибадорлик кучи сусайиши мумкин. Поэтик мусиқийликнинг таъминланиши ёки бузилиши қўлланаётган сўзнинг товуш томони билан ҳам қисман боғлиқ: а) агар сўздаги икки унли товуш орасида қўш жарангли ундош товуш келса, бу шеърнинг мусиқийлигини бузади, нутқни жарангсизлантиради.

Ўзбек поэтик лексикасида шунинг учун ҳам бу хилдаги сўзлар кам учрайди.

Адабий тилдаги айрим бу хил сўзлар поэзия тилида жарангдор поэтик вариантда қўлланилган. Масалан: *каптар* сўзида ик-

²¹ Шепин А. Г. Обращение в поэтической речи//Русская речь. 1976. 19 № 2. С. 46.

ки унли товуш орасидаги жарангсиз ундош шу сўзни жарангсизлаштирган. Поэзия тилида бу сўз кабулар формасида жарангсиз и товуши жарангли б товуши билан алмашган ва икки ундош товуш орасида унли қўшилиб, шеърый мусиқийликка мослаштирилган. Бу сўз **каптар** сўзининг поэтик варианты сифатида путқжараёнида алмаштирилиб қўлланилади:

*Яна улуг айёмнинг қадрдон нашидасин
Шу бахт саҳифасига ёзмоқ бўлди муяссар.
Улуг совет элидан ер юзи халқларица
Тинчлик саломин айтиб учар чинни кабулар*
(Ф. Ғулум. Тинчлик нашидаси).

Шеърыйат тилида икки унли орасидаги жарангсиз ундошларгина мусиқийликни бузади. Агар унли товушлар орасида: а) сонорлар: *р, н — барно, л, м — зулмат, н, м — инмоқ (қўнмоқ), л, р, — гулрў, гулруҳ, дилрабо;* б) сонор ва жаранглилар: *н, д — андуҳ, н, б — анбар, н, ж — инжу, н, г — мангу, р, г, — нарғис, сарғашта, н, г — рангин, м, б — симбар, н, в — суханвар;* в) қўш жарангли товушлар: *з, г — сузгун, ғ, д — ёғду, ж, г — музгон, ж, д — музуда;* г) жарангсиз ундош ва сонорлар: *ш, м, қ, м — жўшмоқ, ёқмоқ, боқмоқ;* д) жарангли-жарангсиз товушлар: *в, к — кавкаб, з, ҳ — изҳор, маҳзун, б, ҳ — мубҳам, субҳидам;* е) қўш очиқ ундошлар: *ҳ, р — баҳр, даҳр, наҳр, моҳрўй, к, р — макр келса,* бундай ҳолларда шеърнинг мусиқийлигига таъсир қилмайди. Чунки қўш жарангли ундошнинг жарангдорлиги сўзнинг умумий руҳига таъсир қилса, жарангли ва жарангсиз товушлар билан ёнма-ён келган сонорлардаги овозни ундош товушларга таъсири бўлади ва поэтик оҳангдорликни бузмайди. Умуман, ўзбек тили поэтик лексикасида унлилар орасидаги қўш ундош товушлардан бири сонор бўлган сўзлар кўп учрайди. Чунки сонор товушдаги овоз ён ундош товушга ҳам маълум миқдорда таъсир қилади ва шу сўзнинг поэтиклашиши, унинг жозибадорлиги, мусиқийлигини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Унлилар орасида қўш жарангсиз товуш келадиган поэтик сўзлар кам бўлиб, улардан қаҳқашон, мустар кам қўлланилади, *бўстон, жўшқин, маскан, офтоб, руҳсор* сўзлари эса бошқа вариантларга эга бўлиб (чаман, қайноқ, диёр, шамс, ораз) баъзан нутқ йўналишининг табиатига кўра ишлатилади;

Кўпгина поэтик сўзларнинг маълум поэтик талаблар натижасида поэтиклашган варианты вужудга келган. Мас: *васл — висол, шаббода — шабада, сўзла — сўйла, ошён — ошиён* каби. Бу хилдаги сўзлар ҳам асосан фонетик жиҳатдангина фарқланади ва поэтик нутқжараёнида ўзига хос вазифа бажаради.

2. Морфологик восита: сўз ўзагига турлича қўшимчалар қўшиш натижасида сўзда жозибадорлик ва мусиқийлик оттенка кучаяди: *аталар — аталур, олар — олулур: Ўзбекистон дея аталур, Уни севиб эл тилга олур (Ҳамид Олимжон. Ўзбекистон). Ёзар||ёзади — ёзажак, сақланар||сақланади — сақланажак, айтар||ай-*

тади — айтажак, кўрар//кўради — кўражак (Мен кўрмаган бахт-ни кимдир кўражак, Мен айтмаган сўзни айтажак кимдир. Л. Орипов. Узимни мозийнинг бағрига... 35-бет); борар//бордур//боргай//боргил (Гўзал шеърим, эрка лирикам, учиб боргил окоп ёнига. Уйғун. Оро кирил дўстлар жонига) ва бошқалар.

3. Сўзларнинг семантик-стилистик хусусияти. Сўзлардаги маъно хусусиятининг ўзгариши натижасида сўз ўзига хос жозибаторликка эга бўлади. Масалан: *сийна* сўзи форсча — «бағир» демакдир. Бу сўз шаклан поэтик сўз бўлса ҳам, бағир маъноси-га кўра, поэтиклик хусусияти кучли эмас. Шу сабабли поэзияда «бағир» маъносида кам қўлланилган. Бу сўзни кенгайган маъносидаги семантик-стилистик хусусиятлари унинг поэтиклигини таъминлайди. *Сийна* сўзи шеърятда «кўкс», «кўкрак» маъноларида ишлатилиб, шу маънодаги поэтик *кўкс* сўзига эквивалент сифатида нутқ жараёнида қўлланилади. Бу маънодаги *сийна* сўзи «бағир» маъносидагига нисбатан кучли жозибаторликка эга: *Пок сийнадан сутлар эмган, ойдинда туғилган* (Ҳ. Олимжон. Ҳой, яхши қиз). *Сийна* сўзи кенгайган, «кўнгил», «дил», «қалб» маъноларида ҳам мусиқий, жозибалидир.

*Ҳар ёнда булоқлар
Оқмоқда шарақлаб...
Ҳар сийнада шодлик,
Тошмоқда тилаклар...*

(Ҳ. Олимжон. Қир қучоғида).

каби. *кўкс*, *кўкрак* сўзлари *сийна* сўзининг «кўнгил», «дил», «қалб» маъносидаги варианты, «бағир» маъносида бу сўзлар орасида вариантлик хусусияти йўқ. Бу сўзларнинг маъноси ҳам кенгайган: *Қиз кўкси* (қиз қалби маъносида), *Йигитнинг кўкраги* (шудир этган қиз кўксини оқ, Ва йигитнинг кўкрагини тоғ. Ҳамид Олимжон. Зайнаб ва Омон). *Туннинг кўкси* (Қуёш каби тунининг кўксин ёрамин. Уйғун. Откритка), *булутлар кўкси* (Булутлар кўкларга чодир қурганда, Чақмоқлар сингари кўксини ёрдик. Ҳамид Олимжон. Янги турмушга) каби.

Хуллас, поэтик тил жозибаторлиги, мусиқийлигини таъминловчи воситалардан бири сўз. Тўғри ва аниқ ишлатилган сўзгина поэтик нутқнинг жозибатор ва мусиқий бўлишини таъминлай олади.

Сўзнинг поэтик нутққа хосланиши дастлаб, сўз ифодалядиган поэтик маъно, текстда шу сўз бажарадиган услубий функция билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан ёндошилганда поэтик текстдаги лексик воситаларнинг қиммати ифодадаги поэтик маъно билан ўлчанади. Бироқ, маълумки, шеъринг нутқ оҳангдорлик, ўлчовдорликка асосланувчи нутқ. Шу боисдан ҳам кўпгина лексик воситаларнинг поэтик нутққа мослашиши сўзнинг шакл томони билан ҳам боғлиқ. Поэтик ўлчов мослигини уюштиришда шаклан ихчам сўзлар, поэтик нутқ жозибаторлигини таъминлашда шаклан жозибали; талаффузи қулай сўзларнинг қўлланилиши бундай

сўзларнинг поэзия тилида табақаланишига олиб келган. Масалан: *аро, асло, лол, ёв, сурур, закий, он, узра, эрур, қад, ҳур* каби сўзларнинг ўз синонимлари ёки эквивалентларига нисбатан шаклан ихчамлиги *диёр, интизор, кабутар, йироқ, тараннум, рухсор, саргашта, башар, мунаввар, улғвур, чароғон, шаббода, ингилг* сўзларининг шаклан жозибадорлиги поэзия тили учун хосланишига асос бўлган.

*Муҳит узра қанотингни ёз,
Оқ қушларнинг ўлкасида юр*

(Ҳ. Олимжон. Ҳулкарнинг шеъри)

мисраларидаги *узра* сўзи умумистеъмолдаги *устид* сўзининг варианты бўлиб, шаклан ихчамлиги шеърий техника мувофиқликни таъминлаш имкониятини вужудга келтирган. Шунингдек, *ёв* (Россия қишининг хислатлари бор, у ёв учун қопқон, Бизларга қалқон. Ғ. Ғулом. Қиш); *он* (Ахир одамзоднинг бутун ҳаёти, Кутиш онларидан иборат. Э. Воҳидов. Кутиш соатлари); *аро* (Шоирлар бор, ўз юртин бутун — Олам аро атаган танҳо. А. Орипов. Ўзбекистон); *башар* (Ленин идеяси — башар қуёши Зулмат томуғида топмади завол. Ғ. Ғулом, Ғолиблар байрами); *йироқ* (Мен ҳам яшайман ўз замонимда, Давримдан қайга ҳам тушардим йироқ. А. Орипов. Генетика) типидagi сўзларда мавжуд ихчамлик ёки жозибадорлик поэтик нутқ учун шаклан мувофиқликни таъминлаган. Сўзнинг текстда шакл жиҳатдан мувофиқлиги бошқа сўзлар билан грамматик жиҳатдан мос тушиши билан белгиланади. Чунки бошқа бир поэтик текстда бу воситалар ритмик композицияни бузиши ҳам мумкин. Бундай ўринларда шу лексик воситаларнинг бошқа варианты қўлланилади. Лекин вариантлардан биринчисининг поэтик нутқда актив ишлатилиши унда поэтик бўёқдорлик мавжудлигидан далолат беради.

Бир қатор сўзлар шаклан ва мазмунан ўз вариантдан фарқ қилмайди. Улар поэтик нутқда контекстнинг талабига кўра қўлланилади. Мас: Поэтик *диёр* сўзи шаклан ҳам, мазмунан ҳам, китобий Ватан фольклор асарларига хос ўлка вариантларидан фарқланмайди. Бу сўзларнинг қайси бирини қўллашга нутқ йўналиши, контекст асосий роль ўйнайди. Ҳ. Олимжон «Ўзбекистон» шеърида «Ватан» маъносида *ватан, ўлка, диёр* сўзларини қўллаган:

*Чаппар уриб гуллаган боғин,
Упар эдим Ватан тупроғин.
Бу шундайин ажиб диёрдир,
Бунинг қизиқ ҳикмати бордир.
Шундай ўлка доим бор бўлсин,
Шундай ўлка элга ёр бўлсин.*

Юқоридаги уч контекстда ҳам бир маъно — «Ватан» маъноси ифодаланган. Ҳар уч контекстда ҳам *ўлка, диёр, Ватан* сўзлари нутқнинг йўналишига мос ишлатилган. Охириги байтдаги *ўлка*

сўзини *Ватан* ёки *диёр* синонимлари билан алмаштириб бўлмайди. Чупки мисрлардаги бошқа сўзлар ҳам *ўлка* сўзига шу даражада мос тушганки, уни алмаштириш натижасида фикр равланги бузилади.

Нутқнинг бошқа турларидан фарқли равишда *эрур* сўзи поэтик нутқда актив учрайди. Бу сўзнинг поэзия тилида барқарорлиги ҳам шакл томони билан боғлиқ. Бу сўз поэзия тилида тасдиқ маъносини ифодаловчи *-дир* кўмакчиси вазифасини бажаради: *Шеърим агар бўлса бир гавҳар, Дарёси сиз эрурсиз унинг* (Уйғун. Уқитувчига), *Булбул ўгай эрур зоғлар орасида* (А. Орипов. Булбул ўгай эрур). *Эрур* сўзининг поэтик вазифаси нутқнинг жозибадорлигини уюштиришдан иборат.

Юқоридаги шеърый сатрларда бу сўз ўрнида *-дир* кўмакчисини қўллаш нутқнинг равланлигини, оҳангини бузади. Натижада шеърнинг таъсир кучи йўқолади.

Шеърый парчанинг умумий руҳи, образлар системаси, композицион тузилиши сўзларнинг нутқ йўналишига қай даражада мос қўлланилиши билан ойдинлашади. Шеърый парчанинг биринчи асоси сатр бўлса, сатрнинг асоси сўздир. Сўзлар сатрларга шаклан ва мазмунан мос тушса, шеърый парчанинг ҳам умумий руҳига мос тушади.

Поэтик текстларни кузатиш шуни кўрсатадики, кўпгина текстларда предметлик маъносига, шаклига, маъно оттенкаларига кўра поэтик сўз сифатида ажратиш мумкин бўлган лексик воситалар учрамайди. Текст, асосан, умумуслубий сўзлар негизда тузилган бўлиб, поэтик, эмоционал фикр бор. Бундай текстлардаги сўзнинг қиммати поэтик нутқ жараёнида ифодаланадиган поэтик тушунча билан ўлчанади. Ана шу поэтик тушунча поэзия тили билан сўзлашув тили орасидаги кескин фарқни кўрсатади. Е. Курилович поэзия тили билан сўзлашув тили орасидаги бу фарқни ҳаққоний изоҳлаган: «поэзия тили билан сўзлашув тилини фарқловчи чегара — тушунчадир»²².

Мас:

*Жилмаяди ўзида йўқ шод,
Янги ой ҳам кетмай қошингдан.
Этак-этак олиб коинот,
Юлдузларни сочар бошингдан*

(Э. Воҳидов. Ҳлка)

Бу шеърый парчада бирорта ҳам поэтик сўз қўлланилмаган. Лекин эмоционал, образли фикр ифодаланган. Образли фикр *ой, этак-этак, коинот, юлдуз* сўзларининг шоирона қўлланилиши натижасида вужудга келган.

Бундай ҳолда поэтик тушунча кўпинча сўзни кўчган маънода қўллаш натижасида, сўз ифодаляйдиган ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, ирония маъноларига кўра вужудга келган. Шунга

²² Курилович Е. Кўрсатилган асар. 421-бет.

кўра, бу хилдаги сўзлар поэтик ифода этиш натижасида образлиликни таъминласа-да, уларни поэтик сўз деб қараб бўлмайди. Одатда бундай сўзлардаги поэтик маъно ифодалаш донмий эмас. Чунки поэтик тушунчани умумистеъмом сўзлари билан ифодалаш ижодкорнинг нарса ва ҳодисанинг поэтик идрок этиши билан боғлиқ. Кўпгина поэтик сўзларда поэтик тушунча контекстда ҳам, контекстдан ташқарида ҳам мавжуд бўлади. Мас: *барҳаёт* умумистеъмомдаги *тирик* сўзининг синоними бўлиб, «абдий тириклик», «мангулик» поэтик тушунчаси мавжуд. *Боқий* поэтизми шу поэтик маънони ифодалашига кўра *барҳаёт* поэтизми билан синоним:

*Туғилиш бор, аммо, ўлиш йўқ сенга,
Сен улуг инсонсан, барҳаёт нодир.*

*Сен озодлик йўлин ёритган зиё,
Асрий зулматларни енгган баҳодир!*

(Уйғун. Ленин барҳаёт).

*Устоз, созга солай боқий ҳаётни,
Боқий шеър қошида бош эгай бир он*

(А. Орипов. Ҳамид Олимжон хотирасига).

Башар сўзи «киши» маъносини ифодалайди. Шунингдек, бу сўзда «инсоният» тушунчаси мавжуд.

Масалан:

Сен башарнинг уриб турган юраги (Ҳ. Олимжон. Қизил Москвага). Шунингдек, тоза, соф маъносидаги *беғубор* поэтизмида «тиниклик» поэтик тушунчаси мавжуд. Ҳур поэтизмида «озодликнинг доимийлиги» поэтик тушунчаси мавжуд ва бошқалар. Бундай лексик воситалар ифода хусусиятига кўра нутқий образлиликни оширади. Поэтик нутқда ифодадорлик, таъсирчанлик устун туришини назарда тутганда, сўз аввало ифодасига кўра муҳим. Сўзнинг шакл томони кўпроқ шеърый техникани нормаллаштиришга ёрдам беради. Шу нуқтаи назардан ёндашилганда лексик восита шаклан эмас, балки ифодасига кўра кўпроқ стилистик функция бажаради.

Поэтик сўзлар умумнутқий синонимларидан биринчи навбатда тантаналилиги, эмоционал бўёқдорлиги, сўз маъносидаги белги даражанинг кучлилиги билан фарқланади.

Поэтик нутқ ифодаланаётган тушунчани конкрет, бадний-образли ифодалашни талаб қиладиган нутқдир. Ушбу жарасида нутқий восита сифатида сўз муҳим вазифа бажаради. Дарҳақиқат, поэтик нутқнинг ўлчов ва оҳангдошликка, тантаналиликка асосланиши ҳам кўпгина ҳолларда текстда қўлланилган бирор сўзни шу сўзнинг синоними ёки эквиваленти билан алмаштиришга монелик қилади. Масалан: *васл*, *висол* поэтизмларининг умумистеъмомдаги синонимлари эришмоқ, етишмоқ, «кўзлаган нарса-

га эга бўлмоқ»²³ маъносини ифодаласа, *васл*, *висол* «ёрга етишмоқ», «ёр билан бирикиш» поэтик маъноларини ифодалаган: *Қанчалар зўр бўлса васл иштиёқи, шунчалар лаззатли бўлғуси висол* (Э. Воҳидов. Қутиш соатлари), *Сиз унда биз бунда, ўртада ҳижрон, Ва лекин муқаррар висол кунлари* (Уйғун. Эслаш). Ёки *нигоҳ*, *карашма* поэтизмлари синонимлар бўлиб, *нигоҳ* «қараш»: *Ё тонгда бир гўзал чиқдимси сувга, Нигоҳинг тушдимси кўзи оҳуга?* (Э. Воҳидов. Мажнунтол) маъносини ифодаласа, *карашма* сўзида «нозик кўз қараш» маъноси мавжуд: *Тоғ бағрига файз эди сенинг шўх қўшиғинг, дилбар карашманг* (Э. Воҳидов. Орзу чашмаси). Шунингдек «кутиш» маъносигаги интизор поэтизмида шу тушунчанинг кучли даражаси «мунтазир бўлмоқ» маъноси мавжуд: *Айрилиққа тушиб йиғлар икки ёр, Бириси интизор ва бириси хор* (Ҳ. Олимжон. Қўйчининг хаёли), *интизор кўзларда халқа-халқа ёш* (Ғ. Ғулом. Соғиниш). Сўзларда бундай маъно нозикликларининг мавжудлиги сўзнинг нутқ жараёнида барқарорлигини таъминлайдики, уни нутқда умумнутқий синонимлари билан алмаштириш натижасида фикр ойдинлашмай қолади.

Шунингдек, поэтик сўзлар орасида бир-бирига зид маъно ифодаловчи сўзлар ҳам жуда кам. *Винобарин*, *бўса*, *видо*, *дудоқ*, *ёноқ*, *жилва*, *интизор*, *нигорон*, *шва*, *улуғвор*, *боқий*, *сурур*, *само*, *нидо*, *алвидо*, *рангин*, *туйғу*, *рухсор*, *фидо*, *заррин*, *оғуш*, *навқирон*, *ногоҳ* ва бошқа кўпгина поэтизмлар ифодаляйдиган тушунчага зид бўлган тушунчани ифодаловчи поэтизмлар мавжуд эмас. Зид маъно ифодаловчи биргина *висол*, *ҳажр*, *фироқ* поэтизмларини поэтик нутқда актив қўлланилганини кузатиш мумкин: *Мен гўзалнинг ҳажрида куйиб, Чиққан эдим ахтариб висол* (Уйғун. Ойга), *Бунда ёндош висол ва фироқ* (Э. Воҳидов. Вокзалда) ва бошқалар.

Поэтик нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини кучайтирувчи воситалардан бири сўз маъносидаги ижобий ва салбий эмоционал оттенканинг мавжудлиги ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан поэтизмларни поэтик нутқ эмоционаллигини таъминловчи муҳим лексик воситалар ҳисоблаш мумкин. Поэтизмларнинг кўпчилигида ижобий эмоционал оттенка мавжуд бўлганидек, салбий эмоционал оттенкали поэтизмлар кам. Қўйидаги: *барно*, *дудоқ*, *ёноқ*, *нигор*, *нигоҳ*, *карашма*, *фаришта*, *покдомон*, *рухсор*, *қад* ва бошқа поэтизмлар ижобий эмоционал оттенкали бўлиб, нутқнинг эмоционал образлилигини таъминлаш хусусиятига эга. Поэтизмларга хос хусусиятлардан яна бири, кўпгина поэтизмларнинг асосан абстракт маъно ифодалашидир. Чунончи, *алвидо*, *васл*, *висол*, *вафо*, *жудо* («айрилиқ» маъносида), *шва*, *иқбол*, *кўрк*, *лол*, *нигоҳ*, *нидо*, *нисор*, *осуда*, *сархуш*, *туғён*, *фидо*, *шавқ* ва бошқа кўпгина поэтик сўзлар абстракт маъноли сўзлардир. Конкрет маъно ифодаловчи: *башар*, *диёр*, *дудоқ*, *ёноқ*, *само*, *сабо*, *чечак*,

²³ Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1974. 91-бет.

млов, қад, ҳилол, ёғду каби бир неча поэтик сўзларни ажратиш мумкин. Поэзия тилида айла, айлайн, айладинг кўмакчи феълларининг актив қўлланилиши, шу сўзларнинг алоҳида бирор мустақил маъно ифодаласлиги нуқта назардан қаралганда харақтерлидир. Шу боисдан ҳам нутқнинг бошқа турларида, жумладан, бадий прозада ҳам бу кўмакчи феълларни учратиш қўйин. Чунки бу сўзлар текстдан ташқарида бирор конкрет тунушча ҳосил қилмайди. Поэтик нутқда жафо, иншо, ошкор ва бошқа сўзлар билан бирикшиш натижасида «жафо қилмоқ», «баён этмоқ», «ошкор этмоқ» маъноларини ифодалаган: *Ҳарна бўлай айласам жафо, Севинчимни бой бериб қўйсам* (Ҳ. Олимжон. Хаёлинг-ла ўтади тунлар), *Эй, сен қалам, фикрим иншо айладинг, Бир нечанинг сирин ошкор айладинг* (Ғ. Ғулум, «Муштум»га).

Поэтик нутқнинг бадий образлилигини уюштирувчи воситалардан бири ижодкорнинг табиати ва жамиятдаги нарса-ҳодисаларнинг поэтик идрок этишидир. Нарса-ҳодисаларнинг поэтик идрок этиши ва уни поэтик ифодалаш натижасида ижодкор ўқувчининг ҳам воқеаларни худди шундай идрок этишига ундайди. Ижодкорнинг ўзи учун янги ифода бўла олмайдиган фикр бошқалар томонидан ҳам поэтик фикр сифатида қабул қилинмайди. Демак, поэтик нутқнинг ёлқинлиниши, кишида эстетик таъсир кўрсата олиши биринчи навбатда поэтик идрок этиши билан боғлиқ. Фикр ифодалаш жараёнида қўлланиладиган лексик воситалар поэтик идрок этилган фикрнинг реаллашишини таъминлайди. Шу мақсадда ижодкор фикрнинг бутун маъно нозикликлари билан ифодалайдиган сўзни, сўз бирикмаларини танлайди. Сўз нутқда фикрни ифодаловчи материал. Шунинг учун сўзнинг текстда лексик, стилистик ва грамматик маъно ифодалаш даражаси унинг нутқда қай даражада аҳамиятли эканлигини белгилайди. Масалан: А. Ориповнинг куз тасвири ифодаланган «Ўзбекистонда куз» шеъридаги:

*Олтин Ўзбекистон тупроғи бу кун
Бир пари фаслнинг оғушида маст.
Шабнам шовуллайди боғлар қўйнида,
Салқин туман ичра бўзарар тонглар.
Қуёшнинг эринчоқ ёғдуларида
Нафис ялтирайди барги хазонлар.*

шеърий парчасидаги *шабнам, шовуллайди, боғ, салқин туман, тонг, қуёш, ёғду, нафис, барг, хазон* сўзлари табиат тасвирини ифодалашда қўлланиладиган сўзлар бўлиб, ушбу сўзлар ёрдамида ажойиб тасвир яратилган. Бу шеърий парчадаги *олтин, пари оғуш, нафис* сўзлари поэтик фикрнинг сербуёқлиги образлилигини кучайиши, поэтик маънонинг вужудга келиши учун муҳим бўлган лексик бирликлар ҳисобланади. *Олтин* сўзи икки ёқлама маънога эга. Биринчидан, бу сўз республикаимизнинг нознеъматларга бойлигини ифодалаган бўлса, иккинчидан, куз фаслидаги табиатдаги ўзгариш — сарғайиш жараёнини ҳам ифодала-

ган. Ўзбек шеърятда сариқ рангни, «сариқликни» ифодалашда олтин сўзи қўлланилганини кўплаб учратиш мумкин: *Олтин наштадилар, ёқут олмалар (Уйғун, Куз қўшиқлари), Етоғига бош қўйар Қуёш — олтин қиз (Ойбек. Самарқанд оқшоми) каби. Демак, олтин сўзи юқоридаги мисрада шоирона идрокнинг поэтик ифодасини бера олган. Иккинчи мисрада бу вазифани пари сўзи бажарган. Маълумки, ҳар фаслнинг ўз гўзаллиги бор. Куз фаслининг гўзаллиги ноз-неъматларга бойлиги. Ана шу гўзаллик шоирона идрок қилинган ва пари сўзи ёрдамида ўта нафис, образли ифодаланган. Бу ўринда пари сўзи ишлатилишининг мантиқий асоси кучли. Бинобарин, пари гўзаллик тимсоли бўлганидек, миф ва эртактларда пари — сариқ қиз сифатида таърифланади. Куз фаслининг «сариқ фасл» сифатида ифодаланишини Уйғун ижодида ҳам кузатиш мумкин: *Барқут фасл — бу кузнинг ўзи...* (Куз қўшиқлари). Кейинги, «шабнамнинг шовуллаши», «салқин туман ичра тонгларнинг бўзариши», «қуёшнинг эринчоқ ёғдулари». «Хазонларнинг нафис ялтираши» каби ифодалар ҳам поэтик идрокнинг самараси сифатида вужудга келган бўлиб, ушбу текстнинг эстетик таъсирчанлигини кучайишини таъминлаган.*

Ушбу текстдаги сўзларни услубий нуқтаи назардан таҳлил қилладиган бўлсак, қуйидаги ҳолатни кузатиш мумкин. *Олтин, пари* сўзлари маъно ифодалаш хусусиятига кўра поэтик сўз. Бу кун, оғуш, ёғду — поэтик. Бу сўзлар фикрнинг жозибадорлигини кучайтирган. Шабнам, нафис — китобий, бўзарар — «оқармоқ» маъносида индивидуал, қолган сўзлар умумистеъмол сўзларидир. Демак, бу ўринда фикрнинг поэтик сербўёқлигини уюштиришда поэтик сўзларнинг муҳим лексик бирлик сифатида қўлланилганини кўриш мумкин.

Кўпгина поэтик текстларни кузатиш шуни кўрсатадики, поэтик сўзлар нозик маъно оттенкаларга эга бўлмаса ҳам, кўпинча, фикрнинг образлилигини кучайтирган. Поэтик сербўёқликни, жилдорликни таъминлаган:

Юлдузлар дарёси —

Чайқалар само,

Ярим ой тиккага балқиб турибди.

У чексиз фалакда муаллақ, танҳо,

Олам юрагидек қалқиб турибди

(Э. Воҳидов Қуёш маскани).

Ушбу текстда қўлланилган *само, балқиб, фалак, танҳо* сўзларнинг ўзига хос маъно нозикликлари мавжуд эмас. Аммо бу сўзларни нутқнинг образлилигини, бадий бўёқдорлигини, ифодадорликни кучайтиргани яққол кўринади. Чунки ушбу поэтизмлар умумнутқий синонимлари *осмон, нур сочмоқ, ёлғиз* сўзлари билан алмаштирилса, бадий таъсирчанлик, поэтик бўёқдорлик ўз-ўзидан йўқолади. Кўриниб турибдики, поэтик сўзлар шеърини нутқда баъзан бирор нозик маъно ифодаламаган ҳолда қўлланилганда ҳам текстга поэтик руҳ бера олади. Кўпгина поэтик сўзлар текст-

да предметлик маъно ифодалайди. Лекин бу ҳолат шу тиндаги сўзларнинг услубий вазифаларини йўқолишига олиб келмайди. Масалан: *бўса «ўпич» маъносида, шамс — «қуёш», уммон — «депиниз», наҳр — «дарё»* маъноларида қўлланилади. Маъно нозикликларига эга эмас. *Ногоҳ, завқ, шавқ, мунис, фидо, тугён, шайдо, дил, наво, бамисли, хушнуд, садо, нидо, шодон, оғуш, нигор, ғусса, мангу, туйғу, ниҳон, заррин, бешак, ногаҳон, завол, вафо, янглиғ, шуур, ҳажр, фироқ, сокин, маскан, сийна* каби поэтизмларининг ҳам поэтик нутқ жараёнида умумнутқий синонимларидан фарқланувчи маъно нозикликлари мавжудлиги кузатилмади. Демак, бу хилдаги сўзларнинг услубий функцияси нутқий тантаналиликни, поэтик бўёқдорликни таъминлашдан иборатдир. Мисолларга мурожаат қиламиз: *Гилосдай бир лабдан бўса олгунча* (Ғ. Ғулом. Ёз), *Мен сендан бўсалар олмоқ истайман.* (А. Орипов. Мен сени куйламоқ истайман), *Куйламоқнинг шавқи ҳам — яшаи, ййламоқнинг завқи ҳам — яшаи* (Э. Воҳидов. Эй мен билган...), *Неча кунлар, неча соатлар хаёлингга айладим фидо* (Ҳ. Олимжон. Соғинганда), *Мангу яшилликнинг маскани қайда* (А. Орипов. Куз хаёллари) каби мисралардаги *бўса, шавқ, завқ, фидо, маскан* поэтизмлари текстга бирор қўшимча маъно оттенка бермаган бўлса-да, нутқнинг жилодорлигини, тантанаворлигини уюштиришда сезиларли таъсир қилган. Бу ҳол шуни кўрсатаднки, поэтик сўзлар маъно ифодалаш хусусияти жиҳатидан нисбатан қатъий. Дарҳақиқат, кўн маънолилик, кўчма маъноларда қўлланилиш поэтик сўзлар учун умумий хусусият эмас. Поэтизмларнинг асосий қисмини кўчма маъноларда бир неча маъно ифодалаган ҳолда ишлатилганини учратмадик. Бироқ айрим поэтик сўзларнинг кўчма маъно ҳосил қилган ҳолларда ҳам қўлланилганини кузатиш мумкин. Масалан, *чечак* сўзи поэтик нутққа хос. Бу сўз қўлланиш хусусиятига кўра поэзия тили учун аъъанавий. Текстларда асосан гулни ифодалашда қўлланилган: *Чечаклар атридан мен сармастман* (А. Орипов. Юртим шамоли), *То тонгача сўйласам эртак Чечак териб этак ва этак* (Ҳ. Олимжон. Савол). *Шунингдек, Чечак лаблар севинч очди* (Ҳ. Олимжон. Хужум гулига) мисрасида лаб сўзининг сифатловчиси вазифасида келиб, «гулдек лаб» тушунчасини ифодалаган. Ёки, *Дарак топиб тонгги бўсадан яйрар, тўлар чечак отган ҳис* (Уйғун. Тонгги бўса) мисрасида бу сўз кўчма маъно ҳосил қилган. *Оташ* сўзининг луғавий маъноси «ўт», «олов» бўлиб, шу маънони ифодалашга кўра, поэтик нутқ учун табақаланган. Ҳ. Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасидаги: *Ут ташладинг нега жонимга? Туташгуси қалбимга оташ мисраларида* луғавий маъносида қўлланилган. А. Ориповнинг «Табиат» шеърисидаги *ўша давраларнинг оташ сеҳрини* мисрасида бу сўз маъносида силжиш рўй берган, яъни «оловли», «қайноқ» маъносини ифодалаган. Бу сўзнинг кўчма маънода севги, муҳаббат маъносида қўлланилганини ҳам кузатиш мумкин: *Бир зўр оташ, бир зўр аланга, Икки қалбга туташгани рост* (Ҳ. Олимжон. Зайнаб ва Омон). Бир қатор поэтик сўз-

лар поэтик нутқда ифодалайдиган маъносига кўра нутқнинг бошқа турларида деярли учрамаслиги билан характерланади. Масалан: *чўммоқ* феълн шеърятда «бурканмоқ» маъносида: *Мана, гулга чўмиб ётибди Байрон, Фахрланиб мардлиги учун* (А. Орипов. Альбомга), *Нурларга чўмиб ётган стадионда, Бошланади йиғитларнинг мард дағдағаси* (Ғ. Ғулом), *болқар* феъли «чиқмоқ», «нур сочмоқ» маъноларида: *Қуёш болқар пахтакорлар манглайи томон* (Ғ. Ғулом. Бизнинг пахтамиз), *Ун еттинчи йили болқиган тонгнинг Бахтиёр юртимиз қуёши бўлди* (Уйғун. Тонг қўшиғи) қўлланилган бўлиб, нутқнинг бошқа турларида кам учраши, поэтик нутқ учун мослашганидан далолат беради. Айрим поэтизмларнинг нутқий вазифаси қиёслаш натижасида маъно ифодаланиши ҳамда умумистеъмолда икки ёки ундан ортқ сўз билан ифодаланадиган маънони бера олиши билан белгиланади. Мас: «лоларанг» маъносини ифодаловчи *лолагун*: *Тонготарда балки лолагун Шафақларнинг шовуллашидир* (Э. Воҳидов, Зангори шуълалар), «Гулрангли» маъносини ифодаловчи *гулгун*: *Янги йил кечаси юзларинг гулгун* (Уйғун. Баҳор истаги) поэтизмларида маъно қиёслаш йўли билан ифодаланса, «хушбўй ҳид таратувчи» маъносида ифодаловчи — *анбар*, «порлоқ ой» маъносида — *моҳитобон*, «сайр қилмоқ» маъносида — *саргашта*, «нозик кўз қараш» маъносида — *карашма*, «биллурга ўхшаган» маъносида — *биллури*, «ҳис этмоқ» маъносини — *туймоқ* поэтизмлари билан ифодаланиши поэтик нутқнинг ихчамлигини уюштириб, шеърый техника мослигини таъминлайди. Шунингдек, бу поэтизмларда мавжуд тантанали — поэтик оттенка, уларнинг поэтик нутқ учун табақаланишига олиб келган.

Кейинги йиллар поэзиясида, хусусан, 60-йиллар поэзиясида поэтик нутқнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, бир қатор поэтик сўзларнинг активлашганини, сўзларнинг янги эквивалентларини, поэтик оҳангга мос, талаффузи оҳангдор сўз формаларининг қўлланилиши доираси кенгаётганлигини кўриш мумкин. Бинобарин, *йироқ*, *хаёлот*, *танҳо*, *хотирот*, *рангин*, *самовот*, *маскан*, *наҳот*, *сокин*, *саргашта*, *буткул*, *букун*, *мисоли*, *бамисли* сўзлари кейинги йиллар шеърятда актив ишлатилмоқда.

Бу тип сўзларга хос хусусиятлар ҳам умумнутқий синонимлар билан солиштирганда яққол сезилади. Албатта, сўзнинг оҳангдорлик хусусиятини рўёбга чиқариш учун текст муҳим роль ўйнайди. Шуниси характерлики, юқорида келтирилган поэтик сўзлар жуда кўплаб контекстларда умумнутқий синонимларига нисбатан оҳангдор, бўёқдордир. Чунки бу типдаги сўзларнинг кўпчилиги талаффуз жиҳатидан поэтик нутқ учун мос бўлганидек, умумнутқий синонимларидан товуш жиҳатидан ҳам унчалик фарқланмайди. Мас: *йироқ* — *узоқ*, *танҳо* — *ёлғиз*, *букун* — *бугун*, *маскан* — *макон* сўзлари икки бўғинли сўзлар бўлиб, шеърый техника мослигига таъсир қилмайди. Демак, бу типдаги сўзларнинг кейинги йиллар поэзиясида активлашиши улардаги поэтик бўёқдорликнинг мавжудлигидадир. Бу ҳолат текстда умумнутқий

синонимлари билан таққосланганда янада яққолроқ сезилади: *Нақадар поёнсиз бу мунис бағир, Уфқлар ортида кенгликлар йироқ. Бу ердан самовот бир қадам холос. Масканим фалакнинг остонасида* (Э. Воҳидов. Қуёш маскани). *Мангу ёруғ масканим маним, Ўзбекистон, Ватаним маним* (А. Орипов. Ўзбекистон). *Улар гоҳ ошкора, гоҳо рўёда Қанча бўстонларни совурган буткул* (А. Орипов. Юртим шамоли), *Йироқ йлқаларда кезарди сайёҳ* (А. Орипов. Бизникилар) ва бошқалар. *Букун* сўзининг кейинги йиллар шеъриятида активлашиши ифода хусусияти билан ҳам боғлиқ. Чунончи, бу сўзнинг умумнотқий бугун варианты конкрет кунни ифодаласа, *букун* шеъриятда, кўпинча «кунлар» маъноси ифодалаган ҳолда учрайди: *Информбюромиз башорат берав: Муқаддас арафа кунлари букун* (Ғ. Ғулум. Бизнинг кўчада ҳам...) *Букун темирдек қўлларда қулади... Эркинлик ва кураш байроғи!* (Ойбек. Ҳн йил), *Айрилиқдан қўрқмасман бу кун, Мен қўрқаман севиб қолишдан* (А. Орипов. Илтижо).

Поэтик нутқ ўз моҳияти билан образли, эстетик нутқ. Поэтик ифода, ифоданинг бошқа турларидан ҳиссиётга бойлиги, эстетик кўламдорлиги билан ажралиб туради.

Поэтик нутқнинг эстетик таъсирчанлигини оширувчи турли воситалар мавжуд. Биринчи навбатда поэтик нутқнинг эстетик кўламдорлиги ҳаётдаги жуда мураккаб, кишилар илғай олмайдиган воқеа, ҳодисалар ҳақида умумлашма ҳосил қилишидадир. Поэтик фикр ўта оригиналлиги, фавқулудда янгилиги билан кишига маънавий озиқ берадиган, образларга бойлиги, ифоданинг нафис ва таъсирчанлиги билан кишини ҳайратга соладиган нутқдир. Нутқнинг эстетик моҳиятини оширувчи бу воситалар ижодкорнинг сўз қўллаш маҳоратининг натижаси сифатида юзага келади. Бинобарин, тил воситаларининг бадий функция бажариши негизда, ҳаётдаги нарса ва ҳодисаларнинг сўзлар ёрдамида бадий формада ифодалаш ётади. Поэзиянинг ўткирлиги, таъсирчанлиги ҳам ана шу бадий форма орқалигина реаллашади. Шунингдек, поэтик нутқнинг эстетик кўламдорлиги нутқий жарангдорликни таъминланиши натижасида ошади. Шеъриятда учрайдиган кўпгина сўзлар ана шу услубий вазифани бажариш хусусиятига кўра табақаланган.

Кейинги йиллар шеъриятида анча актив қўлланилиб, поэтик нутқнинг мазмун ва моҳиятига тобора сингиб, поэтик бўёқдорлик касб этаётган: *шодон, бетимсол, даҳо, садо, нечоғлик, югурик, янглиғ, тугён, нақадар, жилвагар, маним* каби сўзларнинг шаклан жарангдорлиги уларнинг поэтик нутқ учун хосланишига асос бўлган. Хусусан, *югурик, маним, бетимсол, нечоғлик* сўзлари шеърият тилида кейинги йилларнинг маҳсули сифатида кириб келиб, турли услубий функция бажармоқда. Бинобарин, А. Ориповнинг «Ўзбекистон» шеъридаги *маним* сўзи такрорланган байтларда бу сўз оҳангдошликни кучайтирган. Дарҳақиқат, *маним* сўзи олдидан келган сўз таркибида *-им* қўшимчасининг мавжудлиги ҳам ўша оҳангга мос сўз қўллашни талаб қилар эди. Шоир

шу ҳолатни шоирона дид билан кўра олган ва ўзи қўллаган *маним* сўзига поэтик бўёқ бера олган: *Она халқим, жон-таним маним, Ўзбекистон, Ватаним маним*. Шоир Ҳ. Олимжоннинг «Ватан» шеърисида бу сўз жарангдор қофиядошликни таъминлаганидек, нутқнинг жарангдорлигини ҳам уюштирган:

*Шодлигим кўкка сизмас,
Битмас бахтим бор маним,
Мени бахтиёр қилган
Шу енгилмас Ватаним.*

Юғурик сўзи шаклан жарангдор, «тезлик» тушунчасини шеърини шаклга мос жозибатор ифодалаш жиҳатидан характерли. «Тез» ва «тез оқадиган» маъноларини ифодалган ҳолда шеъриятда учрайди. Бу сўзда ҳам поэтик оттенка мавжудлиги сезилади: *Ноль минус қирқ икки градус... Фақат Советлар қўшини нурдай юғурик* (Ғ. Ғулом. Қиш). *Булбул ўғай эрур зоғлар орасида, Юғурик сув ўғай тоғлар орасида* (А. Орипов. Булбул ўғай эрур...).

Умуман, поэтик нутқда сўзларнинг бу хилда табақаланиши поэтик нутқнинг моҳиятидан келиб чиқадиган муҳим фактор бўлиб, поэтик ифоданинг образли — таъсирчанлигини белгиловчи нутқнинг жозибаторлигини кучайтирувчи воситалардан бири саналади.

Поэтик сўзлар турли йўллар билан ўз лексик составини бойитиб боради. Чунончи, поэтик нутққа мос янги сўзлар ясаллади. Умумнутқ сўзларидан маълум бир қисмини поэтик нутқда актив қўлланилиши натижасида услубий функцияси кенгайиб боради. Бора-бора бундай сўзлар нутқнинг бошқа турларидан фарқли равишда шеъриятнинг хусусиятларини рўёбга чиқарувчи лексик воситаларга айланади. Жумладан, ҳозирги ўзбек шеъриятида актив учрайдиган кўпгина умумнутқий сўзлар нутқнинг бошқа турларига кўра шеъриятда муҳим услубий вазифа бажариши билан характерланади. Сўзда эмоционал-экспрессив оттенканинг мавжудлиги, мажозий маъно ифодалаш хусусияти, сўзларнинг ифода жиҳатидан ўз синонимларидан фарқланиши, нутқнинг бирор тури учун хосланишига асос бўлади.

Поэтик нутқда нисбатан актив учрайдиган бир қатор лексик воситалар борки, уларнинг поэтиклашиши ифода хусусиятлари натижасида вужудга келади. Масалан: «чиройилик» тушунчасини турли даражасини ифодаловчи *барно*, *зебо*, *гўзал* сўзларини поэтик текстларда кўплаб учратиш мумкин. *Барно* сўзи ўз синонимларидан ифодадаги белги даражанинг ортиқлиги билан фарқланади. Бу хусусият сўзнинг стилистик синонимлари билан ёнма-ён қўлланилганда янада яққоллашади:

*Бундай гўзал юлдузни,
Бунчалик барно қизни
Асло кўрмаган эди...*

(Ҳ. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр).

Биринчи мисрадаги *гўзал* сўзи «чиройлилик» тушунчасини ифодалаган бўлиб, *барно* сўзи орқали шу тушунчанинг даражаси янада оширилган. Поэтик нутқда «чиройлилик» тушунчасининг кучли даражасини мажозий маънода ифодаловчи *пари*, *санам* сўзлари ҳам қўлланилган: *Хусн қўшма хуснингга бас, Уртама мени санам* (Уйғун. Севаман буларсиз ҳам), *Гўзал орзу, о сулув пари* (Э. Воҳидов. Орзу чашмаси).

Сўзлардаги эмоционал оттенканинг мавжудлиги ифодадаги белги даражанинг миқдорига ҳам боғлиқ. Чунки кўп ҳолларда сўз маъносидаги эмоционал оттенка ифодадаги белги даражанинг ортиқлиги натижасида вужудга келганини кузатиш мумкин. Бу ҳолат ижобий ва салбий эмоционал оттенкали сўзларда ҳам мавжуд. Сифат туркумига оид *бокира* сўзи белгининг кучли даражасини ифодалаши ва нозик маъно фарқлишига эга эканлиги билан характерланади. Бу поэтизмнинг умумистеъмолдаги нейтрал синоними тоза «ифлосликдан, гард-ғубордан холи»лик²⁴ тушунчасини ифодалайди. Шу маънони ифодаловчи *пок*, *покиза* сўзлари нисбатан услубийлик хусусиятига эга. *Покиза* сўзида маъно оттенка кучли, ҳозирги ўзбек шеърлятида кўпроқ табиат темаси билан боғлиқ равишда қўлланилган: *покиза анҳор, покиза булоқ, покиза ҳаво*; инсонга нисбатан қўлланилган ҳоллар ҳам учрайди: *покиза одам, покиза ёшлик каби*. *Пок* сўзи шеърлятда инсоннинг хислатини ифодалашда қўлланилган: *пок дил, пок кўнгил, пок туйғу ва бошқалар*. Шу синонимик қатордаги *бокира* сўзи эса инсонга нисбатан қўлланилган бўлиб, «гард-ғубордан холи»лик тушунчаси мавжуд эмас. Шунга кўра, профессор А. Ҳожиёв «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати»да «ифлосликдан, гард-ғубордан холи», деб изоҳланувчи тоза, озода, пок, покиза, соф синонимик қаторида бу сўзни бермаган. Чунки бу сўз кўпинча «иффатли», «номусли» маъноларини ифодалаб, юқоридаги сўзларга синоним бўлмай қолади.

Масалан:

Бу бир шеърлий чаман, гули ранг-баранг,

Барида бокира қизларнинг нози

(Уйғун. Бағишлов).

Бу мисраларда *бокира* сўзи бокира қиз бирикмасида «иффатли, номусли» маъносини ифодалаган. Шунингдек, «софлик», «тозалик» тушунчасининг кучли даражасини ҳам ифодалаган бўлиб, шу жиҳатдан юқоридаги сўзларга синоним ҳамдир.

Масалан:

Шу бўлди бокира, дунё кўрмаган

У ёқут лабларнинг қора тақдири

(Ҳ. Олимжон. Офелиянинг ўлими).

Бу ўринда *бокира* сўзи бокира лаб бирикмасида «тозалик»,

²⁴ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. 134-бет.

«софлик» тушунчасини ифодалаган. «Иффатли, номусли» маъносининг кучли даражасини ифодаловчи *покдомон* поэтизми *бокира* сўзининг шу маънони ифодаловчи дублети ҳисобланади, баъзан бир текстда бошқа-бошқа маънода қўлланилган ҳолларда ҳам учрайди.

*Ганим бўлолмасмиз иккимиз сира,
Дўст ҳам бўлолмасмиз балки ҳеч қачон.
Балки эмасдирсан сен ҳам бокира,
Балки эмасдирман мен ҳам покдомон.*

(А. Орипов. Ганим бўлолмасмиз...)

Бу текстдаги *бокира*, *покдомон* сўзлари маънодош эмас. Чунки *бокира* сўзи «соф, тоза», *покдомон* «номусли» маъносида қўлланилган.

Поэтик нутқда актив учровчи *дилозор*, *дилхун*, *жафо*, *жилва*, *ситамгар*, *ғусса* каби сўзлар салбий эмоционал оттенкага эга. *Дилозор*, *ситамгар* сўзлари асосан маъшуқага нисбатан қўлланилиб, «дилга озор берувчи», «золим, азобловчи» маъноларини ифодалайди. *Ситамгар* анъанавийликка эга, классик поэзияда бу сўзнинг ситамкор варианты ҳам актив бўлган. Ҳозирги ўзбек поэзиясида бу вариант учрамайди.

Анъанавийлик хусусиятига эга бўлган *жилва* сўзи ўзига хос характерга эга. Бу поэтизм баъзан салбий маъно ифодаласа, баъзан ижобий маъно ифодалаган. *Жилва* сўзи тарихий «ялтироқлик», «ўзини гўзал қилиб кўрсатиш» маъносида Навоий асарларида қўлланилган²⁵ бўлиб, ҳозирги ўзбек шеъринида ҳам ишлатилиб, салбий маъно ифодалаган:

*Қуюн каби айланар бошим,
Қарайман-у кўзим тинади
Ва жилвангдан кўнгил кўзгуси
Парча-парча бўлиб синади*

(Ҳ. Олимжон. Севги десам).

Шунингдек, «ноз-карашма билан қараш», «муҳаббат билан қараш» маъноларида ҳам *жилва* сўзи ишлатилиб, ижобий маъно ифодалаган:

*Уша жилва ва ўша оташ,
Уша кўзки, сузгун хаёлкаш
...Уша имо, ўша ишора
Эта бошлар юракни пора*

(Ҳ. Олимжон. Соғинганда).

Бу сўзнинг *-гар* аффикси билан ясалган *жилвагар* формасида салбий оттенко сезилмайди:

²⁵ Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: *Порсо Шамсиев, С. Иброҳимов*. Тошкент. 1972. 226-бет.

*Бирида гўдакнинг масъум кулгуси,
Бирида хўрланган онанинг зори.
Бирида жилвагар ғолиб келгуси*

(Уйғун. Бағишлов).

Сўзнинг поэтикалашиши поэтик нутқ жараёнида бирор услубий функция бажариши билан белгиланади. Шу маънода шеърий текстларда актив учраб нутқнинг сербўёқлигини, ифодадорлигини, образлилигини уюштирувчи бир қатор умумнутқ сўзларининг поэтик нутқ жараёнида ўз ўрни борлиги яққол сезилади.

Мас: поэтик нутқда актив учрайдиган умумнутқий *ишқ* сўзида ҳам поэтик бўёқдорлик мавжуд. *Ишқ* сўзи *ишқида*, *куймоқ*, *ишқида ёмоқ*, *ишқ ўти*, *ишқинг билан* каби бирикмаларда индивидуал синонимлари *муҳаббат*, *севги* сўзларига нисбатан «севмоқ» маъносида кучли даражадаги ҳолатни ифодаллаган.

Феълнинг умумистеъмолдаги ёнмоқ, куймоқ инфинитив формаларининг ҳам поэтик нутқда стилистик функциялари мавжуд. Бу сўзлар *ўт*, *ишқ*, *ҳажр* сўзлари билан бошқарилиши муносабати натижасида мажозий «севмоқ» маъносини ифодалашига кўра поэтикалашган: *Мен гўзалнинг ҳажрида куйиб, Чиққан эдим, ахтариб висол* (Уйғун. Ойга), *Юракда ўт ёнар...* (Уйғун. Уша учрашувдан...). Бу хусусият умумистеъмолдаги *этмоқ*, *куйламоқ* феълларида ҳам мавжуд. Шеъриятда бу сўзлар *изҳор* сўзи билан бирикиб, «айтмоқ», «севгисини изҳор этмоқ» маъноларини ифодалашига кўра поэтикалашган: *Мен севгимни сенга изҳор этгали Қўлга шамшир олиб ўтга кирдим бот* (Уйғун. Агар севар бўлсанг). *Куйламоқ* сўзи «сўзламоқ», «айтмоқ» маъноларида қўлланган: *Бахтни куйламакка анча моҳирман, Ғамни куйламоққа тилларим тугун* (А. Орипов. Арманистон).

«Куйламоқ», «ёймоқ» маъноси баъзан поэтик тараннум сўзи билан ифодаланганини ҳам кузатиш мумкин: *Гул очилиб булбулни йўқлар, Булбул ишқни тараннум қилар* (Ҳ. Олимжон. Икки қизнинг ҳикояси).

Умумистеъмолдаги тинч синонимига нисбатан бадий бўёқдорлиги билан ажралиб турувчи *сукунат*, *осуда*, *сокин*, *сокит* сўзлари ҳам поэтик нутқда актив учраб, баъзан нозик маъно ифодалаш хусусиятлари билан фарқланади.

Бу синонимларнинг умумий маъноси «жимжитлик». *Мен ўша сеҳрни ҳис этиб, Сукунат бағрида кезаман* (Э. Воҳидов. Зангори шуълалар), *Гўзал, сокин оқшом чўкмоқда, Тебранади елда чироқлар* (А. Орипов. Қани най бер) мисраларида *Сукунат* ва *сокин* сўзлари маъно жиҳатидан фарқланмайди, маънонинг бир хил даражасини ифодаллаган. Бу синонимлардан *сокит* сўзида белгининг нисбатан кучлилиги сезилади. Масалан, А. Ориповнинг «Ўрмон» шеърининг олинган: *Ўрмон қўйнидадир сеҳр ила жоду, Бундадир хаёлнинг сокин онлари* мисраларидаги *сокин* сўзи ифодалаётган «жимжитлик» кўлами, Ғ. Ғулумнинг «Турксиб йўлларида» шеърисидаги *Бу йўллар кўп қадим йўллардир, Узала тушган*

чија каби сокит мисрасидаги *сокит* сўзи ифодалаётган «жимжитлик» кўламп билан тенг эмас. *Сокит* шу маънонинг давомийлигини ифодалаган. Шеърятда *сукунат* сўзининг поэтик ўлчовга мувофиқ қисқарган *сукут* формаси ҳам учрайди.

Кеча... енгил бир сукут
Мудраб ётади.
Осмон — денгиз, оқ булут
Сузиб йтади

(Ойбек. Балконимдан).

Одатда, поэтик нутқнинг эмоционал-образлиги фақат маъно позикликлари мавжуд бўлган сўзлар билан эмас, балки нутқ жараёнида поэтик тушунча ифодалайдиган умумнутқ сўзлари ёрдамида ҳам вужудга келади. Умумнутқ сўзларининг кўчма маънода қўлланилиши ёки сўзда мажозий маънонинг мавжудлиги нутқий ифоданинг таъминланишига замин яратади:

Ҳар юракнинг бир баҳори бор,
Ҳар бир қалбда ишқ бўлар меҳмон
Ҳар юракда гуллар муҳаббат,
Бўстон этар уни бегумон

(Ҳ. Олимжон. Ҳар юракнинг...).

Ушбу текстда қўлланилган *юрак*, *баҳор*, *қалб*, *ишқ*, *бўстон* ва *гуллар муҳаббат* фразеологизм характерли. Биринчи мисрадаги умумистеъмол *юрак*, традицион — поэтик *баҳор* («ёшлик» маъносида) сўзлари ёрдамида инсон умрининг гўзаллик, севиш, севилиш даври — ёшлиги образли ифодаланади. Иккинчи, учинчи мисраларда асосан бир фикр ифодаланган. Гарчанд, иккинчи мисрада инсбатан поэтик нутққа хосланган *қалб*, *ишқ* сўзлари, учинчи мисрада шу сўзларнинг умумистеъмолдаги *юрак*, *муҳаббат* сўзлари қўлланилган бўлса-да, кейинги мисрада фикрнинг образлиги бирмунча кучли.

Кўришиб турибдики, бу ўринда поэтик образлилик умумистеъмол сўзлари ёрдамида *гуллар* сўзининг кўчма маънода *муҳаббат* сўзи билан фразеологик бирикиши натижасида таъминланган. Демак, поэтик лексиканинг поэтик нутқ учун муҳим ўрни бўлса-да, поэтик образлилик, ифодалиликни таъминлашда сўзнинг поэтик бўёққа эга бўлиши асосий роль ўйнамайди. Уз вақтида образлиликнинг умумнутқий сўзлар ёрдамида вужудга келиши поэтик сўзларнинг услубий хусусиятларини йўқолишга олиб келмайди. Мас:

Ун беш кунга тўлганида ой,
Кўкка чиқиб тунни ахтарди,
Орқасидан баланд осмонда
Олам-олам юлдузлар борди.

Ҳ. Олимжоннинг «Тунни излаш» шеърдан олинган бу парчада «Осмон» маъносини ифодаловчи *кўк* поэтик сўзини учратиш

мумкин. Қолган барча сўзлар умумнутқ сўзлари ҳисобланади. Аммо ҳар бир сатр фикрнинг ифодалилиги, образлилиги билан кишини ўзига тортади. Чунки ҳар бир сатрнинг ўзида поэтик мушоҳада, образ мавжуд. Қўришиб турибдики, бу ўринда ҳам образлилик, умумнутқ сўзлари ёрдамида вужудга келган. Лекин поэтик *кўк* сўзининг ҳам маълум услубий функцияси мавжуд. Бу сўз «баландлик» тушунчасини осмон сўзига нисбатан ортиқлигини ифодалаган. Кейинги мисрада баланд осмон бирикмасининг қўлланилиши ҳам бунинг ёрқин далилидир. Дарҳақиқат, шеърини текстларни кузатиш шуни кўрсатадики, «баландлик» тушунчасини, юқори даражасини ифодалашда кўпинча *кўк*, *само*, *фалак* сўзлари қўлланилган. Мас: *Қуёш ҳам фалакда бамисли рўё*, (А. Орипов. Куз манзаралари), *Ўзбек хонасини ёритмоқ учун Қуввати етмади шамси самонинг* (Ғ. Ғулом. Владимир Ильич Ленин), *Бордек йироқ юлдузлар аро ўзи каби оқил бир хилқат, Инсон кўкка боқар доимо...* (Э. Воҳидов. Тирик сайёралар), *Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди* (Ғ. Ғулом. Ҳукм), *Кўкда ой танҳодир, кўкда ой ёлғиз* (А. Орипов. Ёлғизлик) ва бошқалар. Бу ҳол шуни кўрсатадики, поэтик сўз текстнинг мазмун ва моҳиятига мос қўлланилганда ҳаминша услубий функция бажариши, поэтик нутқнинг специфик хусусиятларини рўёбга чиқариши мумкин.

Поэтик нутқнинг образли, таъсирчанлигини уюштиришда индивидуал поэтик бирикмалар ҳам муҳим ўрин тутади. Индивидуал поэтик бирикмалар фикрнинг ўта аниқлигини уюштириб, нутқий жозибаторликни кучайтиради. Масалан: *жаннат водий, жилвагар соя, юмшоқ саҳар* (Ҳ. Олимжон), *зар лавҳа, алвон-алвон гилам, чаман боғ, фусункор кўклам, алвон уфқ, шўх жилгалар, гул боғлар* (Э. Воҳидов), *рангин жаҳон, сокин хилват, гулшан водий* (А. Орипов), *сахий куз, оташин қуёш* (Ғ. Ғулом), *дилбар оқшом, келинчак баҳор, латиф кўклам* (Ойбек), *кумуш туман, духоба майса, зилол мавж* (Уйғун) каби бирикмаларнинг поэтик нутқнинг сербўёқлигини, жозибаторлигини таъминлаганини кузатиш мумкин. Бундай бирикмаларнинг бир қисми аниқловчи аниқланмиш муносабати асосида вужудга келса: *жилвагар соя, юмшоқ саҳар, алвон уфқ, шўх жилгалар, сахий куз, оташин қуёш, латиф кўклам, кумуш туман, зилол мавж* ва бошқалар, иккинчи хил бирикмалар тасвирийликка асосланганлиги билан характерланади: *чаман боғ, гул боғ, фусункор кўклам, рангин жаҳон гулшан водий, келинчак баҳор* каби.

Ҳар иккала ҳолатда ҳам бирикмалар образли фикр ифодалаш имкониятини яратади:

*Табиатнинг мармар танли, гул сочли,
Эрка қизи — тонг оқариб келади.
Чечаклардан тотли бўса олай деб,
Чаманларни гул танини силкитиб
Астагина шабада ҳам елади*

(Уйғун. Товуш).

Бу шеъринг парчада тонг тасвири ўта нафис бўёқларда образли ифодаланган. Образлиликни таъминлашда — мармар танли, гул сочли, эрка қиз, гул тан индивидуал поэтик бирикмалари муҳим восита сифатида хизмат қилган. Шунингдек, перифразик лоборалар ҳам поэтик нутқ жараёнида муҳим стилистик функция бажаради. Чунончи, «қуёш» маъносидаги *самонинг аждаҳоси* (Бош устингда ўт пуркар самонинг аждаҳоси. А. Орипов. Қарши қўшиғи), «қуёш нури» маъносида қўлланилган *зар игна* (муз сийнасин тилади, у зар игналар. Ҳ. Олимжон. Қиш), «дунё» маъносидаги *қайноқ қозон* (Бу қайноқ қозонни кузатмоқ осон. А. Орипов. Саратон), «Ой» маъносидаги *сеҳргар дилбар* (Ҳийлагар ой, сеҳргар дилбар солиб қўйдинг ёдимга кимни. Ҳ. Олимжон. Хаёлимда), «қуёш» маъносини ифодаловчи *олтин қалам тутган наққош*. Э. Воҳидов. Тонг лавҳаси) каби индивидуал перифразалар фикрга поэтик руҳ бағишлаб, образлиликни кучайтирган.

Ҳозирги шеърятда актив учраб, эмоционал экспрессивликни кучайтирувчи умумнутқий *оҳ, э, эҳ, эвоҳ* ундовлари, *наҳот, наҳотки* юкласи ва *ҳайҳот* модал сўзининг ҳам услубий функциялари мавжуд. Айниқса ҳозирги шеърятда *оҳ* ундови ва *ҳайҳот* модал сўзи анча актив. *Оҳ* ундови поэзияда ҳис-ҳаяжоннинг кучлилигини таъминлаб ачинаш, ҳайратланишни ифодалайди.

Оҳ ундовининг поэтик о варианты ҳам қўлланилмоқда. Кейинги йиллар шеърятда бу вариантнинг анча активлашгани сезилади. Чунончи, Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон ижодида бу форма деярли қўлланилмаган. Уйғуннинг «Бахтиёр авлод», «Тасодиф», «Она», «Қрим» шеърларида икки мартадан қўлланилган бўлса, Абдулла Ориповнинг «Баҳор», «Она сайёра» шеърларида уч мартадан, «Қарши қўшиғи» шеърида беш марта, «Юртим шамоли» шеърида эса етти бор учрайди.

Ҳайҳот модал сўзи кучли эмоционал оттенкаси билан ажралиб туради. Шу боисдан ҳам поэтик нутқда актив учраб, воқеага бўлган муносабатни ҳайқириқ сифатида ифодалайди:

*Гар гуноҳ орттирсанг ўзингга оғир,
Виждон азобида қоврилсанг бот-бот,
Ҳайҳот! Кимга бориб дод дейсан, ахир,
Қайга бекинасан ўзингдан, хайҳот!*

(А. Орипов. Бола эдим).

Бу ўринда *ҳайҳот* сўзининг такрор қўлланиши экспрессивликни янада кучайтирган. Маълумки, сўз такрори айниқса, поэтик нутқда фикрнинг ифодадорлигини кучайтиради. Шунингдек, сўз такрори ифодасидан қатъи назар нутқнинг эмоционаллигини ҳам оширади. Шу жиҳатдан ҳам поэтик нутқда такрорнинг турли кўринишлари кўплаб учраса-да, ҳозирги ўзбек поэзиясида поэтизмларнинг такрор ҳолда қўлланилиши жуда кам.

Кучайтирув ва таъкид маъносини ифодаловчи *наҳотки* юкла-

маси ва шу юкламанинг наҳот варианты такрорланиб, таъкидни кучайтирган ҳолда учрайди:

*Ҳали севшимоқда шумиди маъно?
Фақат азоб бордир қисматда, наҳот?
Наҳотки, севгига шудир таманно?
Наҳот гўзал учун фақат, фақат дод?*

(Ҳ. Олимжон. Офелиянинг ўлими).

Фикрий таъкидни кучайтириш келгил поэтик сўз формасининг такрорланиб ишлатилиши натижасида ҳам вужудга келган:

*Кузак шамоллари эдилар яна,
Сокин юрагимга туйғулар қўзғаб.
Келгил, паривашим, келгил жимгина,
Келгил самолардан мезонга ўхшаб*

(А. Орипов. Кузак шамоллари).

Ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган поэтизмлар ва поэтик нутқ учун нейтрал бўлмаган сўзлар тематик жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, қуйидаги семантик группаларга бўлиш мумкин:

а) маъшуқани ифодалашда қўлланиладиган сўзлар: *барно, гулюз, гулузор, дилбар, дилдор, дилрабо, дилнавоз, дилзор, маллак, нигор, пари, париваш, санам, ситамгар, фаришта* ва бошқалар. Бу поэтизмлар асосан маъжозий «ёр» ва «гўзал» маъноларида қўлланилган. *Ситамгар* сўзида салбий маъно оттенкаси мавжуд бўлганлиги учун бу поэтизм «гўзал» маъносида қўлланилмаган. *Дилнавоз* сўзи «ёр», «севгили» маъносида қўлланилган бўлиб, бу сўзнинг «ёқимли» маъносида ишлатилгани ҳам учрайди. (Қарашларинг дилнавоз эди. Уйғун. Олтин севги):

б) инсон аъзоларини ифодаловчи поэтизмлар: *дил, дудоқ, ёноғ//ёноқ, сийна, қалб, қад, қомат*.

в) висол ва ҳижрон ифодаловчи поэтизмлар: *алвидо, фироқ, ҳажр, васл, висол, вафо, видо, жафо, жудо, интизор, иқбол, нидо, озор, танҳо, толе, хотирот, ҳайҳот* ва бошқалар.

г) шодлик ва ғамни ифодаловчи поэтизмлар: *завқ, изтироб, нола, оҳ, сархуш, севинч, шавқ, фиғон* ва бошқалар.

д) табиат объектларини ифодаловчи сўзлар: *борлиқ, водий, уммон, само, кўк, фалак, замин, гулшан, ҳилол, қамар, шамс* ва бошқалар.

е) табиат ҳодисаларини ифодаловчи сўзлар: *ел, ёғду, сабо, шабнам, шафақ, насим*.

ё) ранг билдирувчи сўзлар: *гулранг, зангори, заррин, лолагун, гулгун, мовий, нилий, рангин, самовий*.

ж) хусусият ифодаловчи сўзлар: *беғубор, зилол, мусаффо, нафис, жилвакор, фусункор*.

з) ҳолат ифодаловчи сўзлар: *сурур, шайдо, лол, завқ, шавқ, бедор, танҳо, оташин, хушнуд, шодон, сузук, сузгун, осуда, сокин* ва бошқалар.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек поэзиясининг ҳар томонлама камолоти учун янги босқич бўлди. Ўзбек совет

нозвясининг забардаст вакиллари Ғ. Ғулом, Ойбек, Уйғун Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, Миртемир каби устоз санъаткорлар шеърятга янги ташбеҳлар олиб кириш билан биргаликда, янги сўзлар ҳам яшод қилдилар. Бундай сўзлар тилда мавжуд бўлмаган тушунчаларни ифодалаганидек, тилда мавжуд бирор тушунчани поэтик нутққа мослаб ифодалаш учун ҳам қўлланилган. Шу нуқтаи назардан поэтик нутқ жараёнида вужудга келган ясамалар текстда ҳам номинатив, ҳам стилистик функция бажарган. Чунки янги ясама тилда мавжуд бўлмаган тушунча ифодаласа, у номинатив функция бажаради, агар ясама тилда мавжуд бўлган тушунчани ифодаласа, нутқ жараёнида стилистик функция бажаради²⁶. Поэтик нутқ жараёнида вужудга келиб, нутқнинг бошқа турларида қўлланилмаслиги билан характерланувчи сўзларнинг қуйидаги йўллар билан ясалганини кузатиш мумкин:

а) ўзбек тилида мавжуд бўлган синфдош, йўлдош, тенгдош, ватандош, қардош каби *-дош* қўшимчаси билан ясалган сўзлар типида бошқа шахс билан биргаликни англатувчи шахс отлари — поэтизмлар яратилган бўлиб, бундай ясамалар текстда стилистик функция бажарган. Бундай сўзлар тилда мавжуд сўзларга синоним ҳам бўла олади. Масалан, *йўлдош* сўзига синоним сифатида *оёқдош* (Елкаларга елка тираб қўлма-қўл қадамимиз ерни боссин оёқдош. Ғ. Ғулом. Сайлов қасидаси): *қадамдош* (Улуғ Октябр тонги руслар билан қадамдош, Сенинг байроғинг билан борар эди бутун халқ. Ғ. Ғулом. Ленин учун) сўзлари яратилган бўлса, *ватандош* сўзига синоним сифатида *ўлкадош* (Одам эса сизга қавмдир, замондошлар, ўлкадош. А. Орипов. Тарбия), *қардош* сўзига синоним сифатида *қондош*, *жондош* (Қондош, қариндош, жондош, қардошу ҳукмрон эл. Ғ. Ғулом. Совет Армиясига) сўзлари ясалган. Шунингдек, тилда синоними мавжуд бўлмаган, янги тушунча ифодалаган *ғурурдош* (Ғуруримга ғурурдош замонга минг ташаккур. А. Орипов. Аллома), *елкадош* (Улуғ елкадошим, музаффар ҳаёт, А. Орипов, Баҳор), *маслакдош* (Биз маслакдош, биз ватандош, биз йўлдош. Ғ. Ғулом (ёддош)). Зеҳнларда ёддошлар Ленин қолдирган китоб. Ғ. Ғулом. Умид байроғи) ва бошқалар;

б) От негизига *-ий* (*-вий*) нисбий сифат ясовчи қўшимчалар қўшилиб, негиздан англашилган предметга тегишли тушунчани ифодаловчи поэтизмлар ясалган: *асрий* (Сен озодлик йўлини ёритган зиё, Асрий зулматларни енгган баҳодир. Уйғун. Ленин барҳаёт), *баҳорий* (Баҳорий шеъримни атадим сенга. Уйғун, Момагулдирак), *дунёвий* (Дунёвий азоблар ёндирди қалбин. Ҳ. Олимжон. Пушкин), *жаҳоний* (Асл одамзоднинг жаҳоний орзулари. Ғ. Ғулом. Голиблар шарафига), *нилий* (Ўзини кўради нилий осмон. Ғ. Ғулом. Ўзбекистон), *самовий* (Юлдузлар қўйнига самовий йўлдан. Э. Воҳидов. Олимларнинг рафиқасига) каби;

²⁶ Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. М., 1977. С. 80.

в) От негизига *-парвар* қўшимчасини қўшиш билан характер— хусусият билдирувчи поэтик сифатлар ясалган: *ишқпарвар* (Қишда ҳам кўкламдай юракда севгу. Чунки ишқпарварда қадрдон қиш бу. Ғ. Ғулом. Қиш), *дўстпарвар* (Дўстпарвар, ўз сўз-ли ёрига содиқ. Ғ. Ғулом. Олтин медал).

2. Сўзларни қўшиш йўли билан янги поэтик сўзлар ясалган: *дарёдил* (Меҳнат кузагининг тўйин файзидан, Қолмагай дарёдил эрлар бебаҳра. Ғ. Ғулом. Куз келди), *ёвюрак* (Ёвюрак эрларнинг намоёйиши бу. Ғ. Ғулом. Халқ отланди), *меҳнатобод* (Ватаннинг увони — меҳнатободдир. Ғ. Ғулом. Кўклам тонготари), *Шарафобод* (Фарҳод ГЭС аталган Шарафободдан. Ғ. Ғулом).

Бундай ясамалар гарчанд, поэтик нутқ жараёнида вужудга келган бўлса-да, юқоридаги аффикслар билан янги сўз ясалиши поэтик нутққа хос хусусият эмас. Бироқ бу аффикслар ёрдамида ясалган *асрий*, *дунёвий*, *жаҳоний*, *самовий*, *нилий*, *ғурурдош*, *қадамдош*, *ёддош*, *элдош*, *елкадош*, *ўлкадош* сўзлари поэтик нутққа хос бўлиб, поэтик бўёқдорлиги билан ажралиб туради. Бир қатор аффикслар поэтик нутққа хос бўлиб, улар ёрдамида поэтик нутқ жараёнидагина янги ясамалар ҳосил бўлгани кузатилади.

Шу жиҳатдан бу аффиксларни поэтик аффикслар дейиш мумкин. Масалан, *-гун* аффикси билан ясалган кўпгина сўзлар поэтик нутқ учун хосланган. Бу аффикс асосан ранг билдирувчи сўзлар ясаган: *гулгун* — *гулрангли*, қизил: *Янги йил кечаси юзларинг гулгун* (Уйғун. Баҳор истаги), *лолагун* — лола рангли, қизил: *Тонг-отарда балки лолагун Шафақларнинг шовуллашидир* (Э. Воҳидов. Тирик сайёралар), *нилгун* — кўк рангли, кўкимтир), *шабгун* — қора тусли, тун рангли ва бошқалар. *-гун* аффикси билан ясалган *сузгун* сўзи ранг билдирмайди. Бу сўз шеърятда «сузилган хумор кўз», «ноз-ишва билан боқиш» маъноларида қўлланилган. *Уша жила ва ўша оташ*, *ўша кўзки*, *сузгун*, *хаёлкаш* (Ҳ. Олимжон. Соғинганда). Шунингдек, *-ваш*: *малакваш*, *париваш*; *он*: *нигорон*, *шодон*, *чароғон*, *ногоҳон*; *-ин*: *биллури*, *рангин*, *заррин*, *нилин*, *оташин*; *от*: *хаёлот*, *хотирот*, *самовот* каби аффикслар ҳам поэтик нутқ жараёнида янги сўз ҳосил қилиш хусусиятлари билан характерланади.

Поэтик нутқ жараёнида вужудга келган ясамалар қўлланилиш доирасига кўра фарқланади. Чунончи, поэтик аффикслар ёрдамида ҳосил бўлган сўзлар қўлланилишига кўра, маълум анъанага эга бўлиб, поэтик нутқ учун аллақачон дифференциациялашган. Шунингдек, *-ий* аффикси ёрдамида ясалган *нилий*, *асрий*, *инсоний*, *баҳорий*, *ишқий*, *жаҳоний*, *дунёвий*, *азалий*, *самовий* типидagi сўзларнинг ҳам шеъринг нутқда кенг истеъмолда эканлиги кузатилади: *жаҳоний муаммолар қўлингизда бўлур ҳал* (Ғ. Ғулом. Улуғ Ленин номи билан), *Жаҳоний кучларнинг тўқнаш байрами* (Ойбек. Май), *Долғали ҳам сокин жаҳоний уммон* (Э. Воҳидов. Алишер Навоий кемаси); *Беш юз йил янгради тоғдай Ватанда* // *Буюк Алишернинг асрий нидоси* (Ғ. Ғулом Алишер).

Поэтик нутқ жараёнида вужудга келган бу хилдаги лексик воситаларнинг ҳам маълум услубий функциялари мавжуд. Бинобарин, нутқда қўлланиладиган ҳар қандай янги сўз ижодкорнинг маълум мақсадларини юзага чиқариш заминиди яратилади. Масалан: *баҳорий сўзи* Ҳ. Олимжоннинг «Куйчининг хаёли» шеърисида «гулларга бурканганлик» тушунчасини ифодалаган бўлса, *баҳорий* даштларга, гул водийларга, Ойбарчин тикмишдир қора кўзини. Уйғун шеърисида бу сўз «чиройлилик» тушунчасини ифодалаган.

*Бинафша очилди... лабида ханда,
Сабза урган сойнинг сўлида кўрдим.
Мен унинг баҳорий ҳуснига банда,
Мен уни гўзалнинг қўлида кўрдим*

(Бинафша очилди).

Дарёдил сўзи Ҳ. Ғулом шеърисида «дили дарё», «қалби кенг» маъноларида жўшқинлик тушунчасини ифодалаган. Ёки *қардош* сўзида «оға-инилик» маъноси ифодаланса, шу сўзнинг поэтик синонимлари *қондош*, *жондош* сўзлари орқали «оға-инилик»нинг кучли даражаси ифодаланган. Бундай ифодалар поэтик нутқнинг ифодадорлигини оширишга ҳам имкон берган. Ҳозирги шеърят тилида учрайдиган кўпгина ясамалар асосан, индивидуаллиги билан характерланади.

Сўз қўллашдаги индивидуаллик ижодкорнинг ўзига хос услубини белгиловчи омиллардан ҳисобланади. Янги сўз қўллашда ижодкор маълум мақсадларни кўзда тутган бўлади. Бирор ижодкор томонидан қўлланган сўз бошқа ижодкорлар томонидан такрор қўлланилмаса, шу контекстга хос бўлиб қолаверади. Бундай сўзлар индивидуал оккозионализмлар дейилади. Бирор ижодкор томонидан қўлланилган янги сўз бошқа ижодкорлар томонидан ҳам қўлланилса, бундай сўз оккозионаллик доирасидан чиқади. Мас: Шоир Ҳ. Ғулом шеърисида кўплаб учрайдиган *-дош* аффикси билан ясалган *ғурурдош*, *ёндош*, *ёддош*, *асрдош*, *элдош*, *нафасдош*, *қадамдош*, *жондош*, *қондош* каби сўзлар моделида ясалган *қўлдош*, *ғурурдош*, *елкадош*, *замондош*, *ўлкадош*, *қондош* сўзларини А. Орипов шеърисида *қайғудош* сўзининг Ҳ. Олимжон ижодида учраши бундай ясамаларнинг баъзиларини оккозионаллик хусусияти йўқолаётганлигидан, *-дош* аффикси билан поэтик сўзлар яшаш умумпоэтик характер касб этганидан далолат беради.

Оккозионал сўзлар нутқий эҳтиёж туфайли яратилиб, воқеа-ҳодисани оригинал ифодалаш имкониятини беради. Шу жиҳатдан ҳам оккозионал сўзлар поэтик нутқнинг хусусиятларини юзага чиқарувчи муҳим лексик бирликлар сирасига киради. Шоир Ҳ. Ғуломнинг «Баҳор тароналари» шеърисида

*Бешиктоғ орқаси қуёшнинг тиғи
Уфқ минбарида пушти ранг кулгу,*

*Бу кулги боғистон аро кўчгандай,
Гуллар-ла табассум қилди шафтолу*

мисраларида қуёшнинг тоғ ортидан чиқиб келиши манзараси образли картиналарда тасвирланади. Уфқ миқбаридagi қуёш нурларидан ҳосил бўлган ранг — кулги мавжудотга ҳам, жумладан, боғистонга кўчади. Боғдаги гуллар, мевалар «қуёшнинг кулгисидан» баҳраманд бўлиб бир-бири билан табассум қилади. Бу парчадаги барча сўзлар умумнутқ сўзлари бўлиб; *боғистон* сўзи шоирнинг индивидуал услубига хос. Гарчанд, *-истон* қўшимчаси ёрдамида ясалган *советистон*, *боғистон* (*боғистон* бу ўршида Ўзбекистон республикаси маъносида қўлланилади) сўзлари шоир Шайхзода ижодида учраса-да,²⁷ ифода хусусияти жиҳатидан бу сўзлар фарқланади. Ғ. Гулом *боғистон* сўзини «боғ» маъноснда ишлатган. Аммо шоирнинг бу сўзга алоҳида урғу берганлиги сезилади. Шоир таъкидлаётган *боғ* шунчаки боғ эмас, балки гулларга, меваларга бурканган — чаман, табиатнинг сўлим бир гўшаси.

Кўрииб турибдики, шоир янги сўз ижод этишда ўз ифода усулидан келиб чиқиб, сўз зиммасига маълум вазифа юклайди.

Шоирнинг индивидуал услубига хос оккозионал сўзлардан яна бири *меҳнатобод* сўзи бўлиб, бу сўз ёрдамида шоир Ватанимизда меҳнатнинг нақадар улуғланишини, меҳнатнинг роҳат, секинч эканлигини кўрсатади. Ватанимизнинг меҳнат натижасида гуллаб-яшнаётганлиги, обод бўлаётганлиги учун ҳам шоир уни меҳнатобод деб атайди:

*Меҳнат бу ўлкада шарофат, роҳат,
Иш — секинч шиори ҳаммага ёддир.
Куннинг соатлари замондан мамнун,
Ватаннинг унвони — Меҳнатободдир*

(Кўклам тонготари).

Шоирнинг индивидуал услубига хос *-парвар* қўшимчаси билан ясалган *ишқпарвар*: *Қишда ҳам кўкламдай юракда севгу, Чунки ишқпарварда қадрдон қиш бу* (Қиш), *дўстпарвар*: *Ваъдага вафоли, ахлоқли, мумтоз, дўстпарвар, ўз сўзли, ёрига содиқ* (Олтин медаль) сўзлари ҳам ҳозирги шеърят учун оккозионал характерга эга. Бу сўзлар ёрдамида шоир муҳим ижтимоий характердаги фикрларни олға суради. *Ишқпарвар* сўзи орқали она-Ватанга бўлган муҳаббат туйғулари ифодаланса, совет кишиларига хос бўлган хусусиятларни ифодалашда *дўстпарвар* сўзи қўлланилган. Юқорида таъкидланганидек, *-дош* қўшимчаси ёрдамида шоир кўплаб сўзлар яратганки, бу сўзлар шоирнинг поэтик лексикасини бойитганидек, улардан бир қатори бошқа ижодкорлар томонидан ҳам қўлланилиб, ўзбек тилининг поэтик лексикасини бойитувчи манбалардан бирига айланмоқда.

²⁷ Қаранг: Яриев Б. Язык поэзии Максуд Шейхзаде. АҚД. Ташкент. 1979. С. 16.

Оккозионал сўзлар ижодий жараёнда фавқулудда яратилади. Шеърый текстларни кузатиш кўрсатадики, ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос сўз ясаш услуби бор. Дарҳақиқат, Ғ. Ғулом кўпроқ ясовчи қўшимчалар ёрдамида оккозионал сўзлар яратса, Уйғун кўпинча сўзларни қўшиш йўли билан янги сўзлар ясайди. Уйғун шеърыйатида ясовчи аффикслар ёрдамида ҳосил бўлган оккозионал сўзлар кам учрайди. Шоир томонидан ишлатилган *бахтнома*, *севинчбахш*, *зафарбахш*, *сафобахш* сўзлари ҳам ифода хусусиятлари билан ўзига хослик касб эта олган.

Масалан:

*Кураш, қуриш, меҳнат, ижод-ла,
Утар кун, тун, оқшоми,
Олтин қалам билан бахтномага
СССР деб ёзилган номи*

(Гўзал Ватаним).

Бахтнома сўзи шоир шеърыйатида Совет давлатини ифодалашда қўлланилади. Бу билан шоир бизнинг мамлакатимиз халқларга озодлик, тенглик, бахт берган ер куррасидаги биринчи мамлакат эканлигини кўрсатади. Унда ҳар бир инсон бахтиёр. Ҳатто бу Батанда ўсувчи гуллар, чечаклар ҳам бахтиёр, шу боисдан ҳам у бахт билан йўғрилган — олтин қалам билан СССР деб ёзиб қўйилган бахт китоби симболи сифатида тасвирланади. Шоир ўзининг «Бахтнома» шеърйида бу ғояни янада кучайтириб, Совет давлатини халқлар дўстлиги, туйғуларини мадҳ этувчи жаҳон халқлари озодлиги-ю, инсон бахт-саодатидан сўзлайдиган бир олтин китоб симболида тасвирлайди:

*Бахтнома аталди бу олтин китоб,
Топилмас тарихда ҳеч бир қиёси.
Бир олтин китобким, мисоли офтоб,
Оламни мунаввар этган зиёси.*

Ўзбек совет шеърыйатининг тўнғич вакилларига хос бу анъана бугунги кунда кейинги бўғинга мансуб ижодкорлар томонидан давом эттирилаяпти. Хусусан, Э. Воҳидов ва А. Орипов томонидан яратилган оккозионал сўзларнинг поэтик текстларда мажозий маънода қўлланилиб, фикрнинг таъсирчанлигини кучайтирганини кузатиш мумкин. Маълумки, ўзбек шеърыйатида *қуёш* сўзининг мажозий маънода қўлланилиши ўзига хос анъанага эга. Ҳамза, Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон шеърыйатида *қуёш* сўзининг мажозий маънода кўнлаб қўлланилганини учратиш мумкин. Э. Воҳидов ҳам ана шу анъанани ўзига хос давом эттириб, *-истон* қўшимчаси ёрдамида *қуёшистон* сўзини яратади:

*Олам кенг,
Эллар кўп,
Юртлар бешумор.*

*Ҳар юрт ўз аҳлига гўзал ва ажиб,
Не бахт,
Қуёшистон таърифли диёр
Нурли пешонамга бўлибди насиб*

(Қуёш маскани).

Шоир Ўзбекистонни ифодалашда янги-янги образлар, ташбиҳлар топади. *Қуёшистон* сўзи ёрдамида шоир юртимизнинг серқуёшлигини ифодалаган, лекин шоир наздида бу ифода Ўзбекистоннинг гўзаллигини тасвирлаб беролмагандек туюлади. Шу боисдан ҳам янги ташбиҳлар, образли воситаларни излайди ва Ўзбекистон тасвирини шундай давом эттиради:

*Мен илк бор дунёнинг харитасида
Олтин узук янглиғ ўлкамни кўрдим.
Заминнинг дўппидек бир палласида
Ҳилолий нусха гул —
Бу менинг юртим!*

(Қуёш маскани).

Бу парчадаги қатор-қатор ўхшатишлар, шоир ифодаламоқчи бўлган фикрнинг сербўёқлигини уюштирганидек, ҳилолий оккозионалиزمи ҳам ифода хусусиятига кўра ушбу шеърини парчанинг умумий руҳига мос топиб ишлатилган.

Шоир Ўзбекистонни гулга қиёс қилади. У шунчаки оддий гул эмас, ҳилолий нусха гул. *Ҳилол* сўзи «ўн беш кунлик ой маъноси»да қўлланган, шу сўз таркибидаги *-ий* қўшимчаси ўхшатиш ҳосил қилган. Ойнинг энг гўзал даврига Ўзбекистоннинг қиёсланиши натижасида фикрий образлилик кучайтирилган. Худди шу усулда оккозионал сўз ясалганини А. Ориповнинг «Райҳон» шеърисида ҳам кузатиш мумкин: *Саҳрода сарбонларнинг оқарган сўнгаклари//жаҳаннамий дашт узра ялтираб турган сароб...* А. Орипов ўз шеърисида Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжонларга хос бўлган оккозионал сўзларни жуда ўринли ишлатиш билан ўзи ҳам кўплаб оккозионал сўзлар яратган. Чунончи, *замондош, ўлкадош, елкадош, югурик, хотрот, манм* сўзлари Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон шеърисида учрайди. А. Орипов бу сўзларни ўз ижодида қўллаб, ус-тозлар. анъанасини давом эттиряпти. Поэтик нутқда бу хилдаги сўзларнинг активлашиши учун А. Орипов поэзияси маълум босқич вазифасини ўташи ҳам мумкин.

Шунингдек, шоир томонидан қўлланган оккозионализмлар поэтик нутққа мослиги, оригиналлиги билан ажралиб туради. Шоир *куз* сўзига эквивалент сифатида *кузак* оккозионал сўзини яратиб, уни жуда ўринли ишлата олган: *Кечки кузак кирмоқда, нина сочар изғирин* (Манзара) ва бошқалар.

Айрим оккозионал сўзлар гарчанд, поэтик нутқнинг образлигини кучайтириб, поэтик сербўёқлигини таъминласа-да, поэтик текстларда учрайдиган кўпгина оккозионал сўзларнинг асосан

шеърий нутқнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, нутқ жараёнига мос маъно ифодалаш учун қўлланилгани кузатилади. Масалан: *Ғ. Ғулом шеъриятида учрайдиган асрдош сўзи «замондошлик» маъносини шеърий нутққа хос ихчам формада ифодалаган бўлса, ердош сўзи «ерда яшовчилар» маъносини ихчам формада ифодалаган: Асрдошлар нафаси//Минг йилларнинг нафасини//уфуришига етгули* (Биринчи шеър), *Тонг отур, шу дақиқа Партиямиз табриги//Ердош заҳматкашларнинг шарафига ўқилур* (Инсоният байрами). Уйғун шеъриятида қўлланилган севинчбахш: *Гўё бахт кўкида балқиди қуёш//Нақадар севинчбахш ёрнинг мўждаси* (Фронтдан хат) «хурсандлик» тушунчасини, зафарбахш: *Бу улуг, зафарбахш йилнинг бошидан//Хужумга ундайди бизни бу кеча* (Янги йил шеърлари) сўзи «зафар, ғалаба бахш этувчи» маъносида ишлатилганки, бу сўзлар бир неча сўз билан ифодаланиши мумкин бўлган маънони ифодалаб, оҳангдорликни, шеърий техника мослигини уюштириш имкониятини берган.

Демак, оккозионал сўзлар нутқий эҳтиёж натижасида юзага келади. Бундай лексик воситаларнинг поэтик нутқда кўплаб учраши шу нутқнинг хусусиятлари натижасидир. Шеърий текстларда учрайдиган оккозионал сўзлар асосан, ясовчи аффикслар ҳамда сўзларни қўшиш билан морфологик ва синтактик усулда ҳосил бўлган. Шунингдек, семантик усул билан ва сўз маъноларининг кўчиши натижасида ҳам оккозионал сўзлар вужудга келган. Оккозионал сўзлар нутқ жараёнида муҳим услубий вазифа бажарганидек, тилнинг лексик составини ҳам бойитиб боради.

Поэтик нутқни лексик планда анализ қилиш, сўзнинг ифодадорлик хусусиятларини ўз ва кўчма маъносида нутқ жараёнида бажарадиган вазифасини аниқлаш, кўчма маъно ифодалаш жараёнида поэтиклашиш натижасида нутқнинг таъсирчанлигини кучайтирувчи хусусиятларини текширишни талаб қилади. Юқорида поэтик нутққа хос бўлган лексик воситалар, уларнинг услубий функциялари хусусида баҳс юритилди. Маълумки, поэтик нутқда образлилик биринчи планга қўйилади. Чунки поэтик нутқ моҳиятан эстетик нутқ. Бу нутқ фикрларнинг образли, таъсирчан ифодаланиши билан фарқланади. Поэтик нутқда фикрнинг образлилигини таъминловчи воситалардан бири образли ифодалар ва сўзнинг кўчма маънода ишлатилишидир. Бадий нутқни, айниқса, поэтик нутқни образли ифодаларсиз, кўчма маъноли сўзларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Поэтик нутқни бошқа нутқ турларидан фарқлаб турувчи омиллардан бири ҳам унда сўзлар қандай қўлланилган бўлса, шундай сўзнинг ўз маъносида тушунилмаслигидир. Агар поэтик нутқда учрайдиган сўзлар асл маъносида қабул қилинса, қай даражада мантиқсизлик келиб чиқишини тасаввур қилган ҳолда шеърий текстлар лексикасига назар соладиган бўлсак, образли ифодалар ва кўчма маъноли сўзларнинг нутқ жараёнидаги мислсиз роли аён бўлади.

Мас:

*Бир томчи қуёш ўйнар
Нақи олма ёноғида.
Осмон кўксим каби кенг,
Кўнглим каби беғубор*

(Э. Воҳидов. Бир томчи қуёш ўйнар).

Келтирилган бу мисралар эмоционал бўёқдорлиги, образлилиги билан киши диққатини тортмай қолмайди. Фикрнинг шу даражада жилодорлигини, поэтик сербўёқлигини одатий нутқда тасаввур қилиб бўлмайдиган индивидуал, образли ифодалар, айтиш мумкинки, поэтик фикр ифодалаш учун зарур бўлган поэтик ифодаларгина кучайтирган. Бу парчадаги *бир томчи қуёш, олма ёноғи* бирикмалари одатий нутқ учун норматив ифодалар ҳисобланмайди. Поэтик нутқ учун услубий ва нормативдир. Чунки шоир худди шу бирикмалар орқали фикрнинг эмоционал таъсирчанлигини кучайтирган, эстетик самарадорлигини оширган.

Ушбу парчадаги «Осмон кўксим каби кенг» мисраси ҳам ифодадорлик кўлами билан характерланади. Ҳаётдан завқланиш тунунчасини образли ифодалаш учун бир предметга хос бўлган хусусият иккинчи предметга кўчирилган, яъни осмоннинг кенглигига кўкс эмас, балки кўкснинг кенглигига осмон қиёс этилган. Аслида, кенглик осмонга хос хусусият. Поэтик нутқ сўзни ана шу мантиқий асосдан келиб чиқиб ишлатишга монелик қилади. Поэтик нутқнинг моҳияти ҳам унда образлар силсиласининг мавжудлиги, ифодаларнинг фавқулодда янгилиги билан реаллашади.

Поэтик нутқ тасаввур қилиш қийин бўлган воқеа-ҳодисаларни кишининг тасаввурига сингдирувчи, шу орқали унда завқ-шавқ уйғотувчи, эстетик таъсир этувчи нутқдир. Ҳамид Олимжоннинг «Савол» шеърдан олинган қуйидаги сатрлар поэтик фикр сифатида кишини ҳайратга солади.

*Кийинтирсам сени баҳорга,
Юлдузларни ўрасам қорга
Олиб келиб олдингга қўйсам,
Ҳам юлдузни, ҳам сени суйсам...*

Кишини баҳор билан кийинтириб, юлдузларни қорга ўраб одам олдига қўйиш, юлдузни суйишни поэтик нутқ доирасидагина норма деб ҳисоблаш, тасаввур қилиш... бу ҳолатдан завқланиш мумкин. Бундай ифодалар поэтик нутқ учун типик ифодалар бўлиб, воқеа-ҳодисани бу хилда баён этиш орқали бадиий тасвир кучайтирилади, фикр эса образли идрок этилади. Инсонга хос бўлган хусусиятни табиатдаги бирор предметга кўчириш орқали поэтик фикр ифодалаш шеърятга хос хусусиятлардан биридир. Масалан:

*Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг онанг,
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш мушфиқ*

мисраларидаги қуёшга нисбатан қўлланилган меҳрибон, заминга (ерга) нисбатан ишлатилган *вазмин* сўзи инсонга хос бўлган хусусиятларни билдиради. Бундан ушбу сўзлар ноўрин қўлланилган экан деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ушбу сўзларни ишлатишда шоир ишора қилмоқчи бўлган поэтик фикр қуёшнинг ўз нури билан бутун мавжудотни бор қилиб турганлиги. У ҳамма мавжудотнинг онаси, шу боисдан ҳам у меҳрибон, замин эса бутун мавжудотни ўз елкасига кўтариб турибди, шунинг учун у *вазмин*. Одамга хос бўлган хусусиятларни нарса, предметларга кўчириш орқали поэтик фикр ифодалашда предметларни бир-бирига қиёлаш туфайли таъсирчанлик, бадийлик янада кучаяди:

Она тупроқ эса куз ташвишида,

Юксак хирмонларга сийнаси юклик.

Унинг сокингина тин олишида

Бордир оналарга хос бир буюклик

(Э. Воҳидов. Баҳор).

Бу ўринда ҳам инсонга хос бўлган хусусиятлар ташвиш, тин олиш жонсиз предметга кўчирилган. Натижада фикрнинг эмоционал образлилиги кучайтирилган. Кузда етиштирилган ҳосиллар юксак хирмонларда уюлгандагина, тупроқ тин олади. Ана шу ҳолатнинг оналарнинг фарзанд кўргандан кейинги ҳолатига қиёсланиши натижасида фикрга поэтик бўёқ берилган. Бинобарин, поэтик нутқда жонли предметларга хос хусусиятларни жонсиз предметларга кўчириш воситасида фикр ифодалаш ҳам сўзларнинг шу нутқ жараёнида поэтиклашишини таъминлайди. Бундай ҳолларда текстда сўз фақат маъно ифодаловчи восита вазифасини бажариб қолмайди, текстнинг ёки текст бир қисмининг эмоционал қимматини ошириш воситаси вазифасини ҳам бажаради. Масалан: *Одам топган бахтни овоза қилиб гуллар, булбуллар яшар* (Ҳ. Олимжон. Дарё тиниқ осмон беғубор), *Ҳайрат ичра ёниб ярқираб Аста мандан сўрар юлдузлар* (Э. Воҳидов. Менинг юлдузим), *Ухлаб ётган изларини трамвай Тонг отмасдан босиб, янчиб ўтади* (Ойбек. Шаҳар), *Қаҳрабо кўз ёш тўкиб турар фақат дарахтлар Не қилсин, учай деса, уларда йўқ қанотлар* (А. Орипов. Манзара), *Уйнар бўрон, чир айланиб қор Тинмай инар кўкдан ер сари* (Уйғун. Қор) мисраларидаги *бахтни овоза қилиб, сўрар юлдузлар, ухлаб ётган излар, кўз ёш тўкиб, ўйнар бўрон* каби ифодалар поэтик нутқнинг эмоционал қимматини оширувчи услубий ифодалар бўлиб, бундай ифодаларнинг шеъринг текстларда қўллаб учраши поэтик нутқнинг ифода хусусиятлари натижасидир.

Образли ифодалар ўз-ўзидан вужудга келмайди. Бундай ифодалар ижодкорнинг катта меҳнати ва ўткир тафаккурининг самараси сифатида вужудга келади. Баъзан бир фикрни баён этишда

қатор-қатор образли ифодаларнинг қўлланилгани кузатиладики, бу ҳолатни кўпроқ поэтик нутқ учун хос деб баҳолаш мумкин. Дарҳақиқат, поэтик нутқда фикр баъзан битта гап билан, баъзан эса бутун текст билан ҳам ифодаланади. Бутун текст билан бир фикр баён этилганда қатор-қатор образли ифодаларни қўллаш фикрнинг образлилигини кучайтириб, таъсирчанлигини янада оширади. Шоир Э. Воҳидовнинг «Фазодаги уйқу» шеърідан олинган қуйидаги текстдаги «Зухранинг сукут оғушида аста тебраниши», «ернинг тўлқинланиб, пастда чарх уриши», «алвон-алвон шуълалардан гулдаста ясаши» каби қатор-қатор образли ифодалар шоир баён этмоқчи бўлган фикрнинг ёлқинланишини уюштиртирганки, ушбу текст орқали баён этилаётган фикрнинг бадиий таъсирчанлигини образли ифодаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди:

*Зухра сукут оғушида
Тебранар аста,
Азим курра тўлқинланиб
Чарх урар пастда
Алвон-алвон шуълалардан
Ясаб гулдаста
У баҳодир ўғлонига
Тилайди зафар.*

Шеърій нутқни жилолантирувчи воситалардан бири сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланилишидир. Кўчма маъно ҳосил қилган сўз поэтик текстда доимо бирор услубий функция бажаради, шу хусусияти билан поэтиклашади. Кўчма маъноли сўзларнинг поэтиклашиши маълум контекстга хос ҳолат бўлиб, бундай сўзларни контекстуал поэтизмлар дейиш мумкин. Ишнинг анъанавий поэтизмлар ва поэтик метафоралар қисмларида ҳам кўчма маъноли сўзлар, уларнинг поэтик нутқ жараёнидаги ўрни хусусида мулоҳазалар юритилади. Шу боисдан бу ўринда бир неча мисоллар келтириш билан чегараланишни лозим топдик. Ғ. Ғулумнинг «Владимир Ильич Ленин» шеърисидаги

*Ёруғлик жаҳоннинг бошланғичидир.
Жонини бағишлар нурга парвона.
Сен ёққан чароғнинг машғаласида
Порлади асрлар, замин замона*

(Ғ. Ғулум. Владимир Ильич Ленин).

Бу ерда *чароғ* сўзи кўчма маънода ишлатилган. Умуман, *чароғ* сўзи шеърятда кўпгина ҳолларда кўчма маъно ҳосил қилган. Лекин бу сўзнинг «революция» маъносини ифодалаши маълум контекстгагина хос бўлиб, ҳамма вақт ҳам бу сўз билан «революция» маъносини ифодалаб бўлмайди. Сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланилиши натижасида турли нутқий имкониятлар вужудга келади. Сўзнинг асл маъноси билан кўчма маъноси орасидаги мавжуд боғлиқлик нутқ жараёнида кўчма маъно ҳосил қилган сўзнинг услубий функциясини янада ойдинлаштиради. Би-

побарин, *чароғ* сўзининг асл маъноси негизда «ёруғлик» тушунчаси ётади. Революция эса мазлум халқларни озодликка, ёруғликка олиб чиқди. Ана шу мантиқий боғлиқлик асосида ушбу текстда *чароғ* сўзининг кўчма маънода қўлланилиши фикрни аниқ ва ёрқин ифодалаш имкониятини берган. Шоир А. Орипов *ярадор оҳу* бирикмасини кўчма маънода қўллаб «ер» маъносини ифодалайди:

*Балки тинчланарди нотинч асримиз:
Кўксидан қон силққан ярадор оҳу.
Унинг дардларини зтяпсизми ҳис,
Қандай аср ўзи, биродарлар бу!!!*

Уйқу.

Оҳу сўзининг кўчма «машуқа» маъносида қўлланилгани шеърятда учрайди. Юқоридаги парчада эса маъно шу контекста хос бўлиб, сифатлаш вазифасидаги *ярадор* сўзи фикрнинг ижтимоий характерини янада кучайтирган. Она ерни ярадор оҳу сифатида кўрсатиш билан шоир уруш оловини ёқишга уринаётганларни огоҳлантиради. Бу ўринда ҳам сўзининг кўчма маънода қўлланилиши фикрнинг бадий бўёқдорлигини кучайтирган. Шунингдек:

*Урушдан қайтган ғолиб отадек
Кўни-қўнжи тўлиб сахий куз келди.
Қатор теваларга сепини ортиб,
Мардликнинг юртига етук қиз келди*

(Ғ. Ғулом. Куз келди).

*Шарқнинг азамат фили залвардор хартуми-ла
Тўймас қари «арслон»нинг белини букажакдир.
Ниҳоят эрк карвони қардошлик юкин ортиб,
Мазлум халқлар кулбаси олдида чўкажакдир*

(Ғ. Ғулом. Инсоният байрами).

мисраларидаги *сеп* сўзининг «кузда етиштирилган ҳосил», *қиз* сўзининг «куз», *фил* сўзининг «мазлум халқ», қари «арслон» бирикмасининг «эксплуататорлар» каби маъноларда қўлланилиши фикрнинг эстетик таъсирчанлигини, поэтик сербўёқлигини таъминлаган.

Умуман, образли ифодалар, сўзларни кўчма маъноларда қўллаш шеъринг нутқининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатувчи воситалар бўлиб, нутқий ранг-барангликни таъминлаш, фикрнинг эстетик таъсирчанлигини кучайтириш бундай воситаларнинг поэтикалашиши учун асос бўлган.

Хулоса чиқариб айтиш мумкинки, поэтик нутқининг нутқ тури сифатида алоҳидалигини таъминловчи воситалардан бири сўз қўлланилишидир. Чунончи, поэтик нутқда турли мақсадларга кўра анъанавий лексик воситаларнинг актив ишлатилиши, кўпгина лексик воситаларнинг поэтик бўёқдорлиги билан ажралиб турishi, поэтик нутқни бадий нутқнинг ўзига хос тури сифатида

алоҳидалигини таъминловчи воситалар ҳисобланадики, поэтик нутқнинг бадий бўёқдорлигини, тантаналилигини, ифодали ва образлилигини уюштиришда бундай лексик воситаларнинг муҳим ўрни бор.

Ўзбек поэзиясининг традицион воситалари

Поэзияда образлиликни юзага келтирувчи, фикрни ихчам ифода этувчи восита сифатида бадий воситалар ва стилистик усулларнинг муҳим ўрни бор.

Поэтик нутқни бадий воситалар — метафора, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, метонимия, символсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, такрор, анафора, ирония, рефрен, антитеза, градация, параллелизм ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Бу воситаларнинг поэтик нутқнинг образли — ифодадорлигини кучайтирувчи муҳим воситалар сифатида, лингвопоэтик хусусиятларини ўрганиш кейинги йилларда анча кучаймоқда²⁸. Жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам бадий восита ва стилистик усулларнинг хусусиятларини ёритувчи махсус монографик тадқиқот мавжуд²⁹.

Биз бу ўринда поэтик нутқ учун муҳим бўлган бадий воситалар — метафора, сифатлаш, ўхшатиш, уларнинг поэтик хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Поэтик метафоралар

Тилнинг луғат состави сўз ва бирикмалардан ташқари кўчма маъноли сўзлар ҳисобига бойиб боради. Кўчма маъноли сўзлар ўқувчига эстетик таъсир ўтказди. Фикрни образли ифодалаш имкониятини яратади.

Тилшуносликда кўчма маъноли сўзлар борасидаги қарашлар ҳар хил бўлса ҳам, барча классификацияларда метафора ҳодисаси қайд қилиб ўтилади. Метафора предмет ва ҳодисалар орасидаги нисбий ўхшашлик асосида улардан бирини ифодалаган сўз билан иккинчисини ҳам ифодалаш заминиде вужудга келади³⁰. Тилда ва бадий нутқда қўлланилишига кўра метафорани икки турга бўлиш мумкин: 1) тил метафораси; 2) бадий метафора. Тил метафораси бадий метафорадан ўхшашликнинг формасига кўра фарқланади: Чунки тил метафораси икки предмет орасидаги очик ўхшашликка асосланувчи кўчимдир. Масалан: *бош* сўзининг

²⁸ Ефимов А. И. *Стилистика русского языка*. М., 1969. С. 102—125; Арнольд И. В. *Стилистика современного английского языка*. Л., 1973. С. 139—159; Розенталь Д. Э. *Практическая стилистика русского языка*. М., 1977. С. 295—298; Долинин К. А. *Стилистика французского языка*. Л., 1978. С. 133—159; Рубайло А. Т. *Художественные средства языка*. М., 1961. С. 25—80.

²⁹ Қўнғуров Р. *Ўзбек тилининг тасвирий воситалари*. Тошкент, 1977.

³⁰ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. *Ўзбек тили*. Тошкент, 1978. 21-бет.

асосий лексик маъноси «бош қисм» бўлиб, тоғнинг боши, йўлнинг боши, иш боши, жўрабоши каби кўча маъноларга эга. Бадий метафорада предметлар орасидаги ўхшашлик асосида бадий бўёқ, образлилик ётади. Демак, бадий метафора тил метафорасидан, дастлаб, фикрни образли ифодалаш хусусияти билан ажралиб туради. Шунингдек, бадий метафорада ўхшашлик яширинган ҳолда бўлади.

Бадий метафора — образли, ифодали, таъсирчан восита. У бадий нутқнинг таъсирчанлигини, образлилигини кучайтирувчи усул ҳисобланади. Шунга кўра, бадий метафора тасвирий восита сифатида бадий нутқ жараёнида муҳим вазифа бажаради. Бадий текстдан ташқарида метафорик маъно ифодалаган сўз предметни номининг атамаси сифатида номинатив функциясида қолаверади. Баъзан метафорик маъно ифодалаган сўз текстда ҳам номинатив, ҳам стилистик функция бажаради. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасидаги:

*Олам сари сочиб янги онг,
Секин-секин ёришарди тонг,*

мисраларидаги *тонг* сўзи стилистик, ҳам номинатив функция бажарган. Бу сўз метафорик маънода «янги социалистик ҳаёт, озод, эркин турмуш» маъносини ифодалаганига кўра, стилистик функция бажарган, «тонг пайти» маъносида номинатив функция бажарган.

Бадий асарда, айниқса, шеърятда ифодалилик, образлилик асосий элементлардан ҳисобланади. Шунга кўра, поэтик метафораларда образлилик кўлами кучли бўлиб, поэтик метафоралар поэтик фикр ифодаловчи манбалардан биридир.

Поэтик метафора идрок этиш қийин ва одат тусига кирмаган образли ифодалар асосида, одатда, яширин ўхшатиш сифатида вужудга келиб³¹, поэтик асарда фикрни аниқ, воқеа-ҳодисаларни қисқа жумлаларда ифодалашга ёрдам беради³².

Дарҳақиқат, метафора ўхшатишнинг қисқа формаси бўлиб, предметнинг номи вазифасини бажармайди. Чунки бунда сўз шу нутқий парчада илгари ҳеч қандай англатмаган предмет ёки ҳодисани англатади³³. Шунга кўра, метафора нисбий ўхшашликка асосланувчи кўчим бўлиб, шу ўхшашлик асосида предмет ёки ҳодиса қайта номланади. Поэзияда бу ҳолат образлиликни вужудга келтиради. Умуман, поэзияда учрайдиган метафоралар асосан: а) умумий, б) конкрет, ва в) образли ўхшашликка асосланади.

Масалан:

³¹ Кожин А. Н. Переносное употребление слова//Русский язык в школе. 1954, № 3, С. 21.

³² Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. 17-бет.

³³ Усмонов С. Метафора//Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. 4-сон. 34— 4— 35-бетлар.

*Электрик томиридан
оққан қонлардан
Бутун йлка шимираёттир,
чанқаб,*

*ҳарсиллаб
(Ҳ. Олимжон. Бахтлар водийси).*

мисраларида *томир*, *қон* сўзлари умумистеъмом сўзлари бўлиб, *томир* — «электр сими», *қон* — «электр токи» метафорик маъносида ишлатилган. *Томир* ва *қон* сўзларининг метафорик маъно ифодалашга Ҳ. Олимжон ижодига хос индивидуал ҳолат бўлиб, *қон* томири билан электр сими, электр токи билан *қон* орасидаги умумий ўхшашликка, вазифадошликка асосланган. Бу хилдаги метафоралар умумий ўхшашликка асосланиб образлиқнинг таъминлайди. Илгари шу тушунчани ифодалаётганлигига қўра, ушбу контекстда метафорик маъносида барқарорлигича қолаверади. Бошқа бир ўринда *томир*, *қон* сўзлари метафорик маъносини йўқотиб, предметлик маъно ифодалашга ўтади. Предметлар орасидаги конкрет ўхшашликка асосланган метафоралар ҳам мавжуд.

Масалан:

*Яшаш соатининг олтин қапгири
Ҳар бориб келиши бир олам замон*

(Ғ. Ғулом. Вақт).

Қапгир сўзи бу ўринда метафорик маъно — «соат маятниги»ни ифодалаган. *Қапгир* билан соат маятниги орасидаги конкрет ўхшашлик (шаклнинг бир хиллиги) мавжуд. Демак, метафорик сўз — *қапгир* билан у англатаётган маъно «соат маятниги»ни ифодалаш улар орасидаги конкрет ўхшашликка асосланади.

Образли ўхшашликка асосланган метафораларда ўхшашлик предметлар учун умумий ва конкрет бўлган белгига асосланмайди.

Масалан:

*Боғим бор-у, гулзоримда гулим кўп,
Ҳар ёнда гул шохларда булбулим кўп,
Мен кўрмаган гулзор қолмас жаҳонда,
Гулзорларга бахтим берган йўлим кўп*

(Ҳ. Олимжон. Розимасман).

Бу сатрларда *гулзор* сўзи уч марта метафорик маънода қўлланилган. Биринчи мисрада «шеъроят», 3—4-мисраларда кенгайган маънода «жаҳон шеъроти» маъносида, *гул* сўзи икки ўринда «шеър» маъносида, *булбул* «ўқувчи» маъносида, *боғ* умумий маънода «адабиёт» маъносида қўлланилган. Кўриниб турибдики, *боғ* — «адабиёт», *гулзор* — «шеъроят», *гул* — «шеър», *булбул* — «ўқувчи» тушунчалари орасида конкрет ва умумий ўхшашлик мавжуд эмас.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган поэтик метафораларни характерига кўра иккига бўлиш мумкин:

1. Умумпоэтик метафоралар.

2. Индивидуал метафоралар.

Умумпоэтик метафоралар бир қатор ижодкорларда, поэзиянинг турли даврларида ҳам учрайдиган метафоралар бўлиб, бу хилдаги метафоралар қўлланилиш даражасига кўра, традицион поэтик сўзларга яқин туради. Традицион поэтик сўзлар билан умумпоэтик метафораларнинг умумийлик томони шундаки:

а) Ҳар иккаласининг ҳам поэтик маъно ифодалашда контекст муҳим роль ўйнайди. Маълум бирор контекстда традицион ёки метафорик маъно ифодаласа, бошқа бир контекстда традицион ва метафорик маъно ифодаламаслиги мумкин.

б) Поэтик маъно ифодалашига кўра, ҳар иккаласи ҳам поэтик традицияга эга. Ўз навбатида традицион поэтик сўзлар ва умумпоэтик метафоралар бир-биридан фарқланади. Традицион поэтик сўзлар поэтик маъно ифодалайди. Янги поэтик образ яратади. Масалан, *қуёш* сўзининг традицион поэтик маъноси «революция», «озодлик» бўлиб, ҳозирги ўзбек поэзиясида «Ватан» поэтик образи даражасига кўтарилган. *Қуёш* сўзининг «Ватан» маъносида ишлатилгани Ф. Ғулум, Ойбек, Уйғун, Ҳ. Олимжон ижодида учрайди. Умумпоэтик метафоралар поэтик маъно ифодаласа-да, поэтик образ даражасига кўтарилмайди. Масалан, *ўт* метафорик сўзи «муҳаббат» маъносида актив қўлланилган. Лекин бирор поэтик образ яратмайди. Ҳозирги ўзбек поэзиясида актив учрайдиган умумпоэтик метафоралар: *ўт*, *оташ* «муҳаббат» маъносида, *гилам* — «гуллар», *бахмал гилам* «гулзор» маъносида Уйғун, Ҳ. Олимжон ижодида кўпроқ учрайди, *ётмоқ*, *кетмоқ* «ўлмоқ» маъносида, *бўстон*, *гулшан*, *гулзор*, *гулистон*, *чаман* «Ватан» маъносида, *оҳу* «ёр» маъносида, *лочин* «самолёт», «учувчи» маъносида. Бу метафора Улуғ Ватан уруши йиллари поэзиясининг маҳсули сифатида вужудга келган бўлиб, Ф. Ғулум, Ойбек, Уйғун, Ҳ. Олимжон ва бошқа шоирлар ижодида ҳам учрайди, *бахмал* «лолазор» маъносида, *қалб ўти* «муҳаббат», *капалак*, *оқ капалак* «қор» Ойбек, Уйғун ижодида кўпроқ учрайди, *оқ қанот* «қор» маъносида ва бошқалар.

Ўт, *оташ* умумпоэтик метафораси ҳозирги ўзбек поэзиясида энг актив. Бу сўзларнинг асл маъноси «олов» бўлиб, баъзан аланга вариантнинг ҳам метафорик маънода қўлланилгани учрайди:

*Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон,
Севгисидан бир янги дoston.
Бир зўр оташ, бир зўр аланга
Икки қалбга туташгани рост.
Бир севгиким жон берур танга,
Ҳам Зайнабу Омонларга хос*

(Ҳ. Олимжон. Зайнаб ва Омон).

Демак, *ўт оташ* умумпоэтик метафора бўлиб, *аланга* индивидуал метафорадир. Бу сўзни метафорик маънода ишлатилганини Х. Олимжон ижодида учратиш мумкин.

Индивидуал метафора, айниқса, поэзия жанри учун муҳим воситалардан бири бўлиб, поэтик фикрни олдин ҳеч ифодаланмаган янги формада ифодалаш усулидир. Шу жиҳатдан индивидуал метафора поэтик фикрнинг таъсирчанлигини кучайтиради. Масалан: Ойбек «қуёш нури»ни *қуёш сочи* метафорик бирикмаси билан ифодаласа (ўтиш учун етолмайди ел кучи, Қуёш сочин бу ерларда ўради. Украина далалари). Уйғун «қуёш нури»ни *олтин гилам*, метафорик бирикмаси «нур»ни *зар* метафораси билан ифодалайди. (Олтин гилам бўлиб ёзилди қуёш кўкдан ерга сочган зар. Келди Баҳор). Ёки «лолазор»ни Уйғун *лола денгизи*, *қипқизил гилам* метафорик бирикмалари билан ифодалайди (уфққа туташар лола денгизи, Саҳрога тўшалган қип-қизил гилам, Лола) Ёки «ой нури»ни Ойбек *олтин кокил* метафорик бирикмаси билан ифодаласа (Ойнинг олтин кокиллари Қўйнингизда очиқ-сочиқ. Булоқлар ёнида), Уйғун *олтин сўқмоқ* метафорик бирикмаси билан ифодалаган (Ой чиқади, денгиз устига Олтин сўқмоқ тушади нурдан. Олтин сўқмоқ).

Предмет ёки ҳодисанинг бу хилда янгича номланиши, айниқса, поэтик нутқнинг таъсирчан ва образлилигини янада кучайтиради. Маълумки, сўз қўллашда тематика ва давр муҳим роль ўйнайди. Сўзнинг метафорик маънода қўлланилишида ҳам тематиканинг аҳамияти катта. Ўзбек поэзиясида Улуғ Ватан уруши темаси билан боғлиқ равишда бир қатор метафоралар вужудга келди: Чунончи, «немис фашистларини» ифодалашда *бўри*, *зоғ*, *тулки*, *калхат*, *жин*, *шайтон*, *ялмоғиз*, *қузғун* сўзлари метафорик қўлланилган бўлса, совет қўшинларини ифодалашда *бургут*, *лочин*, *шер* сўзлари метафорик маънода қўлланилган. Бу метафорик ифодаларнинг биринчиси салбий эмоционал оттенкага, иккинчиси ижобий эмоционал оттенкага эга бўлиб, *зоғ*, *калхат*, *қузғунга* — *бургут*; *жин*, *шайтон*, *ялмоғизга* — *лочин*; *бўри*, *тулкига* — *шер* қарши қўйилган.

*Кумуш қанотини ёзди лочинлар,
Тўзғиди иблислар, шайтонлар, жинлар
(Ғ. Ғулом. Салом ва табрик).*

*Хужум чоғи чекилма ҳеч,
Тулкани шер бўлиб бос
(Х. Олимжон. Йигитларни фронтга жўнатиш).*

Бу хилдаги метафорик ифода Улуғ Ватан уруши йиллари поэзиясида актив қўлланилган. Кейинги йиллар шеъриятида учрамайди.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган метафоралар тузилишига кўра асосан икки хил:

1. Содда метафора.
2. Кенгайган метафора³⁴.

Содда метафора шаклан бир сўздан; кенгайган метафора бирдан ортиқ сўздан иборат. Поэзияда учрайдиган кенгайган метафоралар асосан эга, кесим муносабатига эга бўлиб, аксарият ўринларда гапнинг кесими вазифасида келган феълдан ифодаланган. Кенгайган метафораларнинг характерли хусусияти шундаки, сўз метафора ўзи боғланиб келаётган сўз билан мустақкам алоқага киришиши натижасида метафорик маъно ифодалайди. Сўз — метафора алоҳида олинганда шу сўзнинг асл маъноси сақланса ҳам, уни метафорик маъноси англашилмайди. Сўз — метафора ўзи боғланган сўз билан грамматик алоқага киргандагина асл метафорик маъноси реаллашади. Кенгайган метафоралар асосан эргаш боғланиш йўли билан боғланиб, тобе бўлак метафорик маъно ифодалайди. Масалан: баҳор юрар, дарё чопади, ел шивирлар, кураш оқади, поезд учади, қушлар сўйлар каби кенгайган метафораларда бирикма тобе бўлагининг маъноси кўчган. *Чопар* сўзи «чопиш», «югуриш» маъносидаги феъл. У отлар билан ҳоким, тобелик муносабатида бирикиб, метафорик маъно ифодалаган. Бу хилдаги от билан феъл бирикуви натижасида ҳосил бўлган метафоралар асосида жонли предметларга хос хусусиятларни жонсиз предметларга кўчиши (жонлантириш) ётади.

Масалан: *поезд чопар* — «поезднинг тез юриши» маъносида, *дарё чопар* — «дарёнинг тез оқиши» маъносида.

Метафоралар поэтик асарларда баъзан бир хил сўзларни такрорламаслик учун ҳам ишлатилади.

Масалан:

*Тоғларимиз кўмилсин қорга,—
Шунда оқар Зарафшон тошиб,
Шунда тутар Фарғонани Сир
Шунда чопар Аму тутатиб*

(Ҳ. Олимжон. Январ ёри).

Зарафшон ва Аму дарёларининг тўлиб-тошиб оқиши биринчи ўринда асл маънода *тошиб оқар* қўшма феъли билан, тўртинчи мисрада чопар метафорик сўз билан ифодаланган. Шу усул билан сўз такрори бартараф этилган.

Кенгайган метафораларнинг поэзияда учрайдиган яна бир характерли кўриниши мавжуд. Бундай метафоралар ҳам нутқнинг стилистик хусусиятидан келиб чиқиб, сўзни шаклан такрорламасликни таъминлаган. Бу хилдаги метафорда икки кенгайган метафора бир тушунча ифодалайди. Метафоранинг бири жонлантиришга асосланган, иккинчиси жонлантириш ва ўхшатиш воситаларининг ички боғлиқлигига асосланган.

*Поезд чопар, масофаларни
Қамраб босар оёқ остига*

³⁴ Қўнғуров Р. Қўрсатилган асар. 16-бет.

7
*Девонлардан, қирлардан ошар,
Тоғликларнинг тушар қасдига
Поезд ўтар тунни оралаб,
Қушдай учар, учар бехатар*

(Ҳ. Олимжон. Кеча. Сахро).

Бу сатрларда поезднинг тезлигини *чопар* ва *учар* сўз — метафоралари ифодалаган. Биринчи сўз — метафора отга боғланган (от-фёъл метафорик бирикма) асосида жонлантириш мавжуд. Иккинчи сўз — метафора равишга боғланган (равиш-фёъл метафорик бирикма) асосида: а) поезднинг қушга қиёсланиши (жонлантириш); б) поезд тезлигини қушнинг учишига қиёс қилиниши (ўхшатиш) мавжуд. Умуман, поэзияда учрайдиган метафоралар: а) асосан фёъл туркумидаги сўздан ҳосил бўлган, кўпроқ отга боғланади. Шу тариқа кенгайган метафора орасида эга — кесимлик муносабати вужудга келган.

Масалан: баҳор юрар, бахт қайнайди, булбул ўқийди, ел шивирлар, сукунат ўйнайди ва бошқалар. Бундай кенгайган метафораларда компонентнинг бир бўлагини, асосан, кесим бўлагининг маъноси кўчган бўлади;

б) кенгайган метафораларда метафора сифат ва от туркумидан ҳосил бўлиб, бундай метафораларда сўзнинг иккала компоненти бир бутун ҳолда метафорик маъно ифодалайди: *алзон поёндоз, бахмал гилам* — «гулзор», *ёш тарих* — «социализм», *оқ қанот, оқ капалак* — «қор», *олтин гилам* — «қуёш нури», *пўлат қуш* — «самолёт», *сеҳргар дилбар* — «ой», *ғунча табассум* — «кулги», *қилқизил гилам* — «лолазор» ва бошқалар;

в) кенгайган метафораларнинг иккала компоненти от туркумидан ҳосил бўлганда ҳам бир бутун ҳолда метафорик маъно ифодалайди: *башар тонги, саодат тонги* — «революция ғалабаси», *гилос дудоқ* — «лаб», *қуёш сочи* — «қуёш нури» ва бошқалар;

г) кенгайган метафорада метафора от туркумидан ҳосил бўлиб, фёълнинг ҳаракат номи формаси билан бирикса, сўз — метафора билан у боғланган сўз орасида аниқловчи — аниқланмиш муносабати вужудга келган.

Масалан:

*Яшаш дарбозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам*

(Ғ. Ғулом. Вақт).

Кенгайган метафораларнинг метафорик маъно ифодалашиди метафорлашган сўз билан у бириккан сўз орасидаги боғлиқлик муҳим роль ўйнайди. Чунки кенгайган метафоранинг маъно ифодалаш хусусияти метафора бириккан сўзнинг характерига ҳам боғлиқ. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин:

а) агар метафорик маъно ифодалаётган сўзга бириккан сўз конкрет маъно ифодаласа, кенгайган метафоранинг маъноси ҳам конкрет бўлади:

Ел шивирлар, сен очилдинг, поезд қичқирар, ўйнайди шалола каби;

б) метафорик маъно ифодалаётган сўзга бириккан сўз абстракт маъно ифодаласа, кенгайган метафора ҳам абстракт маъно ифодалайди: *бахт қайнайди, кураш оқади каби.*

Ўзбек поэзиясида метафоранинг яна характерли бир тури учрайди. Бу хилдаги метафорада, метафора бўлаётган сўз бир пайтнинг ўзида бир неча маънони ифодалайди³⁵. Бундай метаяфоралар метафорик маъно ва метафорик маъно ифодалаётган сўзнинг асл маъноси орасидаги ўхшашлик ва жонлантиришнинг бирикуви, жонлантирилган воситани эса бошқа бирор нарса ёки ҳодисага ўхшатилиши каби мураккаб жараён натижасида вужудга келган.

Масалан:

*Тиним йўқ, ҳар нафас сен ёзар,
Баҳор ечиб ўз тугунчагин*

(Ҳ. Олимжон. Баҳор).

мисраларида *сен* ва *тугунчак* метафорик сўзлари: *сен* (ёзиш) «дарахтларнинг «барг чиқариши», *тугунчак* — «куртак» маъносида ишлатилган. Бу ифода кўчма маъно билан маъноси кўчаётган сўзнинг асл маъноси орасидаги ўхшашликка асосланган. Иккинчидан, баҳор «тугунчакни ечиб», «сен ёзиш» жараёнида жонлантирилган. Бу эса, ўз навбатида, бошқа бир нарсага — миллий халқнинг анъанавий бир одатига ўхшатирилган. Чунки миллий халқ анъанасига кўра, келин тушириб келинганда, келин олиб келган кийим-кечаклар — сен тугунчаклардан ечилиб ёйилган ва келин тушган уй безатилган.

Хуллас, традицион — поэтик сўз ва поэтик метаяфораларнинг поэтиклиги унинг мазмун томонига дахлдор бўлиб, сўз мазмунан поэтиклашади. Сўзнинг традицион ва метафорик маъно ифодалашади контекст (текст) муҳим роль ўйнайди. Чунки традицион ва метафорик маъно ифодалаган сўз контекстдан ташқарида традицион ва метафорик маъносини йўқотади ва ўз лексик маъносида қолади.

Сифатлаш. Шеъринг нутқда қўлланиладиган барча сўзлар маълум маънода тасвирий восита вазифасини бажаради. Чунки ҳар қандай сўз ўзига хос маъно ифодалайди, воқеа-ҳодисанинг тасвирини яратади. Шунингдек, тилда тасвирийликни таъминловчи махсус воситалар ҳам мавжуд бўлиб, улар фикрни образли қилиб тасвирлаш натижасида нутқнинг ифодалилигини ошириш, нарса ва ҳодисанинг характери, хусусиятини ифодали тасвирлаш имкониятини яратади. Сифатлашлар ана шундай воситалардан бири саналади. Сифатлашлар моҳияти жиҳатидан аниқловчиларга

³⁵ Многослойная метафора//Д о л и н и н К. А. Стилистика французского языка. Ленинград. 1978, С. 114—145.

яқин бўлиб, аниқловчилардан эмоционал таъсирчанлиги, фавқулодда вужудга келганлиги билан фарқланади.

А. Т. Рубайло сифатлашнинг тропнинг метафора ва метонимияга жуда яқин бўлган бир тури эканлигини таъкидлаб, уни бадий-аниқловчи деб атайди³⁶. Р. Қўнғуров сифатлашнинг доимий аниқловчилардан фарқли равишда экспрессивлиги, кўчма маънода ишлатилиши каби хусусиятлари мавжудлигини қайд қилиб, уни поэтик-аниқловчи деб атаган³⁷.

Сифатлашларнинг поэтик нутқдаги вазифаси нутқнинг аниқлиги, ранг-баранглигини таъминлашдан иборат бўлиб, одатда нарс ва ҳодисанинг бирор хусусиятини, белгисини ажратиб кўрсатиш мақсадида нарс ва ҳодиса номини билдирувчи сўздан олдин қўлланилади. Дарҳақиқат, сифатлашлар предмет нарс ёки ҳодисанинг белгисини конкретлаштиради, шу жараёнда фикрнинг эмоционал бўёқдорлигини оширади.

Сифатлаш тасвир этилаётган воқеа-ҳодисанинг характерли томонларини, бошқа воқеа-ҳодисадан ажралиб турувчи белгиларини конкретлаштириб, таъкидлаб кўрсатади.

Сифатлашлар турли лексик воситалар, чунончи, нейтрал сўзлар ва нейтрал бўлмаган, нутқнинг бирор тури учун услубий табақаланган сўзлар ёрдамида ҳам ҳосил бўлади. Услубий нейтрал бўлган сўзлар сифатлаш вазифасида келганда аниқловчиларга ўхшаб кетади. Бундай сифатлаш кўпинча сўзнинг кўчма маъноси асосида вужудга келган бўлиб, шу хусусиятга кўра, у аниқловчи эмас, сифатлашдир. Масалан:

*Уфқларга туташган
Кўк денгизнинг ортида
Бир ўлка бор.
Унда эл
Сийнаси чок, бағри қон.
Қора тун сочин ёйган
Бу харобот юртида
Султон номли бир золим
Халқни ззар беомон*

(Э. Воҳидов. Орзу чашмаси).

Бу шеърый парчадаги предметнинг белги-хусусиятини кўрсатиб келган *кўк* ва *қора* сўзлари нейтрал услубга хос сўзлардир. *Кўк денгиз* бирикмаси кишида у даражада эмоция уйғотмайди. Чунки бу бирикма кишида денгиз сувининг ранги ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Шоир қора тун бирикмаси орқали денгиз ортидаги «сийнаси чок, бағри қон» халқнинг аянчли ҳаётини тасвирлаб, таъсирчан, образли фикр ифодалашга эришган. *Қора тун* кўчма маънода қўлланилган бўлиб, «бахтсизлик, адолатсизлик,

³⁶ Рубайло А. Т. Художественные средства языка. М., 1961. С. 46.

³⁷ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. 27-бет.

вайроналик» тушунчаларини тасаввуримизга олиб келади. Нутқда, хусусан, поэтик нутқда кўчма маъно асосида вужудга келган сифатлашлар муҳим вазифа бажаради. Чунки бундай сифатлашларда эмоционал таъсирчанлик доимий сифатларга нисбатан кучли бўлади. Доимий сифатлашларнинг ҳам поэтик нутқ жараёнида муҳим ўрни бор. Аммо доимий сифатлашлар орқали предмет белги-хусусиятларининг ажратиб кўрсатилиши кўпинча поэтик бўёқдорликни таъминламайди. Чунки доимий сифатлашлар ёрдамида ажратиб кўрсатилаётган белги-хусусият одатда кишига олдиндан таниш бўлади. Масалан: *чексиз фазо, сукунатли тун, сўлим табиат, шиша осмон, тиниқ сув* каби сифатлашлар нарса-ҳодисанинг кўпчилигига маълум бўлган белги-хусусиятларини ажратиб кўрсатади. Лекин бу хилдаги сифатлашларнинг айримлари нутқий жозибadorлик, таъсирчанликни кучайтириши ҳам мумкин. Айниқса поэтик нутқнинг жозибador, таъсирчанлигини образлилик асосида вужудга келган сифатлашлар янада кучайтиради. Образлилик асосида вужудга келган сифатлашлар предмет, нарса ёки ҳодисага хос бирор белги-хусусиятни конкретлаштириб кўрсатиш вазифасини бажармайди. Бундай сифатлашлар предмет ёки ҳодисани характерламаслиги, балки, предмет ва ҳодисани образли ифодалаши билан фарқланиб, нутқнинг образлилигини, поэтик бўёқдорлигини кучайтириши билан характерланади. Масалан: *Кумуш табассум* (Бахтиёр шоирнинг варағидай оқ//кумуш табассумли бу баёз кеча. Уйғун. Янги йил шеърлари), *музаффар ҳаёт* (Улуғ елкадошим, музаффар ҳаёт А. Орипов. Баҳор), *бешафқат тезлик* (бешафқат тезликдан асабим толиб//Бир нафас тин олсам дейману, аммо. Э. Воҳидов. Тасаввур) каби сифатлашлар предметнинг белги-хусусиятини кўрсатиш вазифасини бажармаган, балки предметни образли ифодалаш вазифасини бажарган.

Сифатлашлар ҳамма вақт ҳам предметни образли ифодалаш вазифасини бажармайди. Сифатлашларнинг асосий нутқий вазифаси ҳам предметнинг образли ифодаси бўлиб қолиш эмас, балки белги-хусусиятни аниқ, ажратиб кўрсатиш жараёнида нутқнинг образлилигини, сербўёқчилигини таъминлашдир.

А. Ориповнинг «Она сайёра» шеърисидаги ушбу парчада қатор-қатор сифатлашлар учрайди:

*Бир ёнда, ложувард Баҳри Муҳит бор,
Бир ёнда заъфарон Саҳрои Қабир.
Бир ёнда оқ сочли тоғлар пурвиқор
Сенинг толеинга ўқийди такбир.*

Бу текстдаги ложувард ва заъфарон сифатлашлари денгиз ва чўлнинг белгисини кўрсатиш учун хизмат қилган, бу белги шу предметларга хос бўлган доимий белги бўлганлиги учун фавқулодда эмоция уйғотмайди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, сифатлаш вазифасида келган *ложувард, заъфарон* сўзлари китобий услубга хос тантанали оттенкали сўзлардир. Бу сўзлар, айни

пайтда, нутқнинг тантаналилигини кучайтирган. Ушбу парчадаги *оқ сочли тоғлар* сифатлаши характерли бўлиб, бу сифатлаш фикрнинг эмоционал таъсирчанлигини кучайтирган. Эмоционал таъсирчанлик сифатлашнинг кўчма маъно ифодалашини натижасида ошган. Чунки *оқ сочли* кўчма маъно ҳосил қилиши натижасида тоғнинг қадимийлиги ва қор билан бурканиб ётганлик ҳолатини ифодалаш жараёнида тасвирнинг жозибали ва таъсирчан бўлишини таъминлаган.

Сифатлашларда образлилик, эмоционал-экспрессивлик хусусияти кучли бўлиб, бу хусусият сифатлашларни асосан бадий нутқда, кўпроқ поэтик нутқда қўлланилиши учун асос бўлган. Ҳозирги ўзбек шеърийати сифатлашга бой ва рангба-ранг бўлиб, поэтизмлар ёрдамида ҳосил бўлган, асосан, индивидуал сифатлашларни ҳам кўплаб учратиш мумкин. Шеъриятда сифатлашлар:

а) предмет, нараса ёки ҳодисанинг хусусиятини билдирган поэтизмлар ёрдамида вужудга келган. Масалан: *зилол, мусаффо, момик* каби поэтик сўзлар предметнинг белги-хусусиятини билдиришига кўра, поэтик маъно ифодалаган. Айниқса, хусусият ифодалашда *зилол, мусаффо, момик* поэтизмларини поэтик текстларда актив учратиш мумкин. Масалан: *зилол бўшлиқ, зилол булоқ, зилол саҳар, зилол сув* ва бошқалар.

Булоқ сузларига юзини ювган,

Мармар ҳаволарнинг

қўйнига чўмган

Зилол бўшлиқларга

Кенг қулоч ёйган

Мустақиллик

ишқи билан

ёнган далалар

кўм-кўк.

Ҳ. Олимжоннинг «Бахтлар водийси» шеъридан олинган ушбу текстда мармар (тоза) ҳаволардан нафас олиб, зилол (тиниқ) бўшлиқларда ястаниб ётган далаларнинг поэтик картинаси чизилган. *Мармар ҳаво, зилол бўшлиқ* бирикмаларида хусусият ифодаланган бўлиб, фикрнинг эмоционал-образлилиги таъминланган. *Зилол* поэтизми «тиниқлик» маъносида шу тушунчанинг ортиқ даражасини ифодалаган.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида *гул, нозли, рутубатли, марварид* сўзлари хусусият ифодалаган ҳоллар ҳам учрайди: *гул водий, гул наҳор* (Ҳ. Олимжон), *нозли лола, нозли оқшом, нозли ҳис, нозли чоғ, нозли япроқ* (Ойбек), *рутубатли қиш* (А. Орипов), *марварид шудринг* (Уйғун) ва бошқалар. *Дилбар* сўзи «ёқимли» маъносини ифодалашига кўра, хусусият билдирган: *дилбар оқшом* (Ойбек), *дилбар лавҳа* (Ҳ. Олимжон), шунингдек, *шиша* сўзи «тиниқ» маъносида хусусият билдирса, *ёқут* сўзи «қизил» маъносида хусусият билдирган: *шиша осмон* (Уйғун), *ёқут олма* (Ойбек) *ёқут уфқ* (Уйғун) ва бошқалар;

б) сифатлаш предметнинг рангини билдирган поэтизмлар ёрдамида ҳосил бўлган. Чунончи, кўк рангни ифодаловчи зангори, фируза поэтизми сифатловчи сифатида қўлланилган: *Зангори япроқ, зангори осмон, зангори кўл каби.*

*Бир назар сол оламга бундоқ,
Табиатнинг жамолига боқ.
Сув шилдири, булбул қўшиғи,
Фируза кўк, зангори япроқ*

(Уйғун. Дунёнинг ёшлиги).

Фируза кўк, зангори япроқ бирикмаларидаги *фируза* ва *зангори* сўзлари поэтик синонимлар бўлиб, кўк рангни ифодалаган. *Кўк* поэтик сўз. Бу ўринда «осмон» маъносида қўлланилган. Ҳозирги ўзбек поэзиясида кўк рангни ифодаловчи поэтик *мовий* сифати ҳам қўлланилган. *Мовий дара, мовий осмон, мовий кенглик, мовий тўлқин, мовий ойна, мовий уфқ* ва бошқалар.

*Балки ҳув кўринган мовий тўлқинда
Сув ичган гўдакнинг нафаси ҳам бор*

(А. Орипов. Она сайёра).

Ҳозирги ўзбек шеъриятида қўлланиладиган *барқут, кумуш, олтин, мрамор* сўзлари предмет, нарса ёки ҳодисанинг хусусиятини ҳамда рангини ифодалашига кўра, сифатлаш ҳосил қилган: Масалан: *барқут гилам, кумуш анҳор, кумуш булут, кумуш дала, кумуш диёр, кумуш ирмоқ, кумуш ранг йўл, кумуш пахта, кумуш сув, кумуш тун, кумуш қор, кумуш қиш, олтин куз, олтин нур, олтин қуёш, мрамор булут, мрамор ҳаво* ва бошқалар.

Бу ҳолатда *кумуш, мрамор* «оқ» рангини, *барқут* «қизил» рангини, *олтин* «сарик» рангини ифодалаган:

*Кумуш булутлар қучоғида ой
Шўнғиб сузади.*

*Бурушиқ тоғлар, дала, қир ва сой
Мудраб ётади.*

(Ойбек. Ялта кечаси).

Кўклам келди, зумрад кўклам

Симбирск шаҳрига

Ёйди яшил барқут гилам

Она ернинг бағрига

: (Э. Воҳидов. Симбирскда баҳор).

Куз келди ғанимат олтин куз келди

Манглай осмонига минг юлдуз келди

(Ғ. Ғулум. Куз келди).

«Дала» маъносидаги *кумуш денгиз* (Пахтазорда кезар машина, гўё Олтин кема сузар кумуш денгизда. Уйғун. Олтин куз), «Куз»

маъносидаги *барқут фасл* (Сариқ кўйлак кийиб кўринган, Барқут фасл — бу кузнинг ўзи. Уйғун. Куз қўшиқлари) бирикмалари кўчма маънода «дала», «куз»ни ифодалаган. Шунга кўра, бундай ифода ифоданинг метафорик сифатлаш туридир. Бундай хусусиятлар гул водий, гул наҳор бирикмаларида ҳам мавжуд, шунингдек, гул сўзи хусусият ифодалаб, «гулга бурканганлик» тушунчасини ифодалаганидек;

*Айбим йўқдир, гул водийларда
Бадбинларни хушлай олмасам*
(Ҳ. Олимжон. Дарё тиниқ, осмон беғубор)

бирикма ҳолда метафорик («баҳор» маъносини ифодалаган) ҳолларда ҳам учратиш мумкин.

*Қучоқ оч, дилбарим, шу гул наҳорга,
Туманли туғгулар босмасин оғир.
Илтифот қилмасак жажжи баҳорга,
Нуроний куз бизни сийламас ахир*
(А. Орипов. Қелдим қошингизга).

Ҳозирги ўзбек поэзиясида қизил рангни билдирувчи *алвон*, *бахмал* сўзлари ҳам нисбатан актив қўлланилиб, поэтик маъно ифодалаганини кузатиш мумкин: *алвон далалар*, *алвон лолалар*, *алвон поёндоз*, *бахмал гилам*, *бахмал йўллар*, *бахмал қирлар* каби. Поэтик маъно қизилликнинг орттирма даражаси ифодаланишига кўра вужудга келган:

*Бунда гулнинг энг асллари,
Бахмал гилам, алвон поёндоз,
Табиатнинг бор фасллари;
Баҳор ва ёз қаршимда пешвоз*
(Ҳ. Олимжон. Чимён эсдаликлари).

Маълумки, предметнинг рангини, асосан, сифат туркумидаги сўзлар билдиради. Сифат туркумидаги сўзлар рангни билдириб, кўчма маъно ҳосил қилмаса, бундай ифода сифатлаш ҳисобланади. Шеърятда рангни билдиришда от туркумидаги сўзлар ҳам қўлланилган. От туркумидаги сўзлар рангни билдирганда бир нутқнинг ўзида ҳам ранг билдириб, ҳам кўчма маъно ифодалаган ҳолларда учрайди. Масалан: Юқоридаги шеърининг парчада қўлланилган *алвон*, *бахмал* сўзлари от туркумига мансуб бўлиб, *бахмал қирлар*, *алвон далалар* бирикмаларида ранг ўхшашлигига асосланиб белги билдирган. Бу ифода — метафора. Шунга кўра, *бахмал гилам*, *алвон поёндоз* типдаги бирикмалар метафорик сифатлаш бўлиб, ифода жараёнида ранг ўхшашлигига асосланилади. Чунки а) ҳар иккала бирикма «лолазор» метафорик маъносини ифодалаган метафора;

б) бахмал, алвон (қизил) гилам ва поёндознинг (гул) ранги белгисини билдирган — сифатлаш;

в) табиатдаги энг асл гуллар: *бахмал гилам, алвон поёндозга ўхшатиш* — ўхшатиш.

Сифатлашларнинг поэтик нутқ жараёнидаги муҳим вазифаларидан бири тасвирийликни таъминлаш бўлиб, шу жиҳатдан тасвирий сифатлашларнинг поэтик нутқда муҳим ўрни бор. Тасвирий сифатлашлар предметнинг бирор ташқи белгисини ажратиб кўрсатиш тасвирлаш жараёнида бадий ифодани кучайтиради:

Яшил тоғ, гўзал ой, мовий уфқ, алвон-алвон шуъла, жилвакор гилам, фусункор кўклар, ёруғ дунё, шўх жилғалар, кумуш пахтазор, тиниқ тун, соф ҳаво, жилвагар соя каби тасвирий сифатлашлар предмет, ҳодисани тасвирлаш орқали фикрнинг сербўёқлигини таъминлайди. Предметнинг бирор белги-хусусиятини таъкидлаб кўрсатиш жараёнида мураккаб сифатлашлар ижодкорга қўл келади: *Оёқланган қўзидай довдирар елда майса* / *Кўмкўк мовий осмонда кезиб юрар оқ булут* (А. Орипов. Қарши қўшиғи) мисрасидаги *кўм-кўк* сифатловчиси ёрдамида осмоннинг белгиси конкретлаштирилган. *Мовий* сифатловчиси шу белгини янада аниқлаштириш, конкретлаштириш жараёнида фикрга жило берган, пардозлаган.

Умуман, сифатлашлар нутқнинг пардозловчи, жилолантирувчи бадий воситалардан бири сифатида муҳим функционал хусусиятларга эгаки, бу хусусият айниқса, поэтик нутқ жараёнида янада яққоллашади.

Ўхшатиш. Бадий нутқда, хусусан, шеъриятда образ яратувчи муҳим воситалардан бири ўхшатишдир. Бу восита орқали поэтик фикр равшанлашади, фикрнинг жилодорлиги, таъсирчанлиги кучаяди. Ўхшатиш поэтик нутқда энг кўп қўлланиладиган қадимий ифода воситаларидан биридир. Янги-янги оригинал ўхшатишлар поэтик нутқнинг бадий қимматини янада оширади. Поэтик фикрнинг китобхонлар ёдида мустақкам ўрнашиб қолиши учун замин яратади. Шундай экан, поэтик нутқни ўхшатишларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ўхшатиш предмет, нарса ва ҳодисаларнинг бирор ўхшаш белгисига асосланиб, бирининг белгиси орқали иккинчисининг белгисини конкретлаштириб кўрсатувчи бадий восита. Ўхшатиш бадий нутқда кўп қўлланиладиган анъанавий тасвирий воситалардан бири бўлиб, бадий нутқнинг образлилигини, таъсирчанлигини кучайтириши билан характерланади. Ўхшатиш лексик ва грамматик воситалар ёрдамида ҳосил бўлса-да, шеърий нутқда воситасиз ўхшатишларни ҳам кўплаб учратиш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида ўхшатиш ҳосил қилишда актив қўлланиладиган лексик воситалар *гўё, каби, сингари, худди* грамматик воситалардан эса *-дай (-дек)* аффикслари ҳисобланади. Бу воситалар кўпинча доимий ўхшатишлар ҳосил қилса-да, шеърий нутқда оригинал, индивидуал ўхшатишларни вужудга келтирганини ҳам кузатиш мумкин. *-дай (-дек)* аффикси билан кўпроқ умумлинг-

вистик ўхшатишлар ҳосил бўлган. Масалан: *дарёдай тошқин, гулдай қиз, тоғдай хирмон, шердай йигит* ва бошқалар. -дек аффикси нисбатан китобийроқдир. Лекин ҳозирги шеърят тилида -дай аффикси воситасида ҳосил бўлган ўхшатишлар -дек аффиксига нисбатан салмоқдор. Чунки -дай аффикси -дек аффиксига нисбатан жарангдор бўлиб, нутқий жарангдорликни кучайтирган. -дай аффикси воситасида ҳосил бўлган ўхшатишда предметлар орасидаги конкрет белгига асосланган. Масалан:

Дарё тинмай солади шовқин,

Қиз кўзидай қора эди тун

(Ҳ. Олимжон. Зайнаб ва Омон)

мисраларида тун қизнинг кўзига ўхшатишлар. Туннинг конкрет белгиси қоронғилиги. Шу белгига асосланиб, туннинг қоралиги қиз кўзининг қоралигига қиёсланган. Гарчанд, бу ўхшатишда олдиндан маълум бўлган белги ифодаланган бўлса-да, ўзига хос оригиналликка эга. Одатда ўхшатишда бир предмет белгиси иккинчи предметнинг конкрет бирор белгисига қиёсланади. Бундай ҳолларда ўхшатиш, асосан, ўхшаётган предметда қолади. Масалан: *баркашдай қуёш, ирғайдай терак, ойнадай булоқ, ойнадай кўл, кўк шоҳидай осмон* бирикмаларида қуёш, терак, булоқ, кўл, осмон ўхшаётган предметлар бўлиб, *баркаш, ирғай, ойна, кўк шоҳи* ўхшатилаётган предметлар. Ухшатиш ўхшатилаётган предметга тегишли бўлиб қолган.

Қиз кўзидай қора эди тун мисрасида ўхшаётган предмет тун бўлиб, ўхшатиш ўхшатилаётган предмет қиз кўзига ҳам кўчган. Шу жиҳатдан бу ифода оригиналликка эга. Чунки бу ўринда тун қизнинг кўзига ўхшатишга эга, қиз кўзининг қоп-қоралиги ҳам ифодаланган. *Баркашдай қуёш, кўк шоҳидай осмон* бирикмаларида бу хусусият сезилмайди: Масалан: Қуёшнинг баркашдайлиги ифодаланса-да, баркашнинг қуёшдайлиги ифодаланмаган. -дай (-дек) аффикслари *каби, гўё, сингари* воситалари ёрдамида шеърятда кўплаб оригинал ўхшатишлар ҳосил бўлганини кузатиш мумкин. Айниқса, бундай умумлингвистик воситалар ёрдамида ҳосил бўлган индивидуал ўхшатишлар фикрнинг образлиги, сербўёқлигини янада кучайтирган. Ҳ. Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъринда *гўё* кўмакчиси ёрдамида қатор оригинал ўхшатишлар ҳосил қилинганки, бу ҳол шеърининг жозибадорлик, таъсирчанлик кучини янада оширган:

Чиройлидир гўё ёш келин,

Икки дарё ювар кокилин,

мисраларида гуллаб-яшнаётган ёш республикамизни ёш келинга ўхшатилиши:

Тоғлардаги қип-қизил лола

Бўлиб гўё ёқут пиёла,

*Булоқлардан узатади сув,
Эл кўзидан қочади уйқу*

мисраларидаги лоланинг ёқут пиёлага ўхшатилиши асарнинг бадий қимматини, поэтик бўёқдорлигини янада оширган. Бу ўхшатишлар ўхшаётган ва ўхшатилаётган предметлар орасидаги маълум бирор белги-хусусиятлар мавжудлиги асосида вужудга келган. Яна бир мисол:

*Она ғознинг тўши каби оппоқ қор
Сукут билан қуюлади сарбасар*
(Ғ. Фулом. Қор)

мисраларида ҳам оппоқ қор ғознинг тўшига ўхшатиш билан. Бу ўринда ҳам ўхшаш белгига асосланилган. Бу ўхшатишлардаги ўхшаётган ва ўхшатилаётган предметлар орасидаги ўхшаш белги мавжудлиги ҳарқалай билиниб туради.

Поэтик нутқда яна шундай ўхшатишларни кўплаб учратиш мумкинки, бундай ўхшатишларда ўхшаётган ва ўхшатилаётган предметлар орасида ўхшаш белги мавжудлигини идрок этиш қийин.

Бундай ҳолларда ўхшатиш кўпинча кетма-кет келиб, воситали, ҳам воситасиз ҳосил бўлган. Ўхшатишларнинг ҳамма кўринишини поэтик нутқда муҳим ўрни бўлса-да, бу хилдаги ўхшатишлар шеърий фикрни жозибадор, таъсирчан, образли бўлишини янада кучайтиради. Биз бу ўринда ўхшатишнинг ана шу турлари, шунингдек, поэтик *бамисли, мисли, мисоли, янглиғ, баҳорий, самовий* сўзлари ёрдамида ҳосил бўлган воситали ўхшатишлар ва поэтик нутққа хос бўлган воситасиз ўхшатишлар хусусида баъзи мулоҳазаларни билдирмоқчимиз. Бу ўринда яна шуни таъкидлаш лозимки, ўхшатишнинг бу турида бир предмет бир неча предметга ўхшатилади. Ўхшатишлар кутилмаганда, оригинал равишда ҳосил бўлади. Масалан:

*Карам илдизин чайнаб олазarak товушқон,
Бўрсиқдай, юм-юмалоқ, бир сават пахта каби,
Ўспирин шоирлардай ҳижога уста чаққон,
Кузга мадҳия ўқир тегмай лабига лаби*
(Ғ. Фулом. Кузги кўчатлар).

Бу шеърий парчада бир предмет бир неча предметга ўхшатиш билан. Ўхшатишнинг объект — товушқон, *-дай* аффикси ва *каби* кўмакчиси ёрдамида ўхшовчи образлар — *бўрсиқ, бир сават пахта, ўспирин шоирга* ўхшатиш билан. Натижада нутқнинг образлилиги янада кучайиб, таъсирчанлик орттирилган.

Кўриниб турибдики, товушқоннинг *бўрсиқ, бир сават пахтага* ўхшатилиши шу нарса, предметлар орасидаги ўхшаш белги асосида вужудга келган, ўспирин шоирга ўхшатилиши эса фавқулоддалик касб этган.

Ҳозирги ўзбек шеърлятида учрайдиган бир қатор ўхшатишлар мураккаблиги, айни пайтда, оригиналлиги билан ажралиб туради. Бундай ўхшатишларда нарса ёки предмет бир предмет ёки нарсага восита ёрдамида ўхшатиш, иккинчи бир нарса ёки предметга воситасиз қиёсланганини ҳам кузатиш мумкин. Масалан:

*Табиат саҳарда мисли бир ғунча,
Тонг эса ғунчанинг очилган чоғи.
Ёки тахмин қилинг: табиат бир қиз,
Тонг эса у қизнинг мрамар ёноғи*

(Уйғун. Тонгги бўса).

Ўхшатилаётган предмет табиат ва тонг. Биринчи мисрада табиат ғунчага ўхшатиш. Ўхшатиш мисли поэтик кўмакчиси ёрдамида вужудга келган. Иккинчи мисрада тонг ғунчанинг очилган чоғига воситасиз қиёсланган. Учинчи, тўртинчи мисраларда ҳам худди шу ҳолда ўхшатиш вужудга келган. Табиат қизга, тонг қизнинг ёноғига ўхшатиш. Демак, бу ўринда иккита предмет 4 та предметга ўхшатилиши натижасида поэтик фикрнинг образли — бадийлиги оширилган. Ўхшатишнинг бундай усули билан табиат лавҳасини чизиш ҳоллари ҳозирги ўзбек поэзиясида кўплаб учрайди:

*Қуш боқиши билан кўкка қарайман
Осмон кўк шоҳидай, уфқлар ёқут.
Менинг кўзларимга кўринди гўё
Қуёш — парашютчи, осмон парашют*

(Уйғун. Қуёш ўлкасида).

Бу мисраларда ҳам поэтик образлилик ўхшатишнинг кетмакет келиши, бир предметнинг бир неча предметга, яъни осмоннинг кўк шоҳига, парашютга, қуёшнинг парашютчига ўхшатилиши натижасида кучайтирилган.

Бундай ўхшатишлар бир предметга хос бўлган бир неча хусусиятни бошқа предметларнинг хусусиятларига ўхшатилиши орқали конкрет тасвирлаш имкониятини беради.

Поэтик нутқ жараёнида вужудга келган кўпгина ўхшатишларда ўхшаётган ва ўхшатилаётган нарса ёки предметлар орасидаги бир-бирига яқин бўлмаган белгилар қиёсланиши натижасида ҳосил бўлганки, бу хилдаги қиёслар фикрнинг ранг-баранглигини кучайтирган. Чунки бундай ўхшатишларнинг асосини образли қиёслар ташкил қилган. Мас:

*У жуда хурсанд бўлиб,
Тупроққа қўяди бош.
Бошлари қип-қизил қон
Гўё ботувчи қуёш*

(Ҳ. Олимжон. Жапғчи Турсуи)

мисраларида қип-қизил қонга ботган бошнинг ботаётган қуёшга ўхшатилиши асосини образлилик ташкил қилган. Ёки:

*Шоирнинг дилрабо байtlари мисол
Оҳ тортиб тизилар турналар гоҳи*

(А. Орипов. Баҳор)

мисраларида турналарнинг тизилиб училини шеъринг байтларга қиёсланиши ҳам бевосита образли ифодаланишнинг натижаси сифатида вужудга келган.

Бу ўхшатилаётган предметлар орасидаги ўхшаш белгилар бирига у даражада яқин бўлмаган белгилардир. Шунинг учун ҳам бундай ўхшатишлар оддий ўхшатишлардан фарқланади.

Поэтлик нутқ жараёнида нутқнинг бошқа турларидан фарқли равишда *-ий (-вий)* аффикслари ёрдамида ўхшатиш ҳосил қилинганини ҳам кам бўлса-да, учратиш мумкин:

*Саҳрода сарбонларнинг оқарган сўнгаллари,
Ж а х а н н а м и й дашт узра ялтираб турган сароб*
(А. Орипов. Қарши қўшиғи).

*С а м о в и й кўзларинг сачратиб учқун,
Нечун тикилади фақат ўшанда!*
(А. Орипов. Деразангни қоплар оқшом зулмати).

Шунингдек, *бамисли, мисли, мисоли, янглиғ* поэтизмлари ўхшатиш ҳосил қилувчи лексик воситалар бўлиб, *мисоли, янглиғ* ҳозирги ўзбек тилидаги *каби, сингари* кўмақчиларига, баъзан *-дай (-дек)* аффиксли ўхшатиш ифодаловчи сўзга синоним бўла олади.

Масалан:

Куз. Салқин шаббода ййнар беқарор.

Сувларда акс этар мусаффо фалак.

Айланиб-айланиб тушади ерга

Ҳар япроқ мисоли олтин капалак

(Уйғун. Олтин куз).

Тўртинчи мисрада фикр ўхшатиш йўли билан ифодаланган. Япроқ *мисоли* воситасида капалакка ўхшатишган. *Мисоли* поэтизми бу ўринда *каби, сингари, -дай (-дек)* аффиксларига синоним бўла олади. Масалан: *капалак каби, капалак сингари, капалак-дай, капалакдек*. Лекин бу воситалар ушбу контекста *мисоли* поэтизми бажарган стилистик вазифани бажара олмайди. Чунки *мисоли* поэтизми оҳанг ва поэтлик синтаксига шу даражада мос тушганки, бу ўринда бошқа воситани қўллаш фикрий таъсирчанликни сусайтириши мумкин. Поэзия тилида бу поэтизмнинг поэтлик техника талаби билан қисқарган *мисол* вариантнинг ҳам ўхшатиш ҳосил қилган ҳоллари учрайди:

Чўнтакдан тўқилган тангалар мисол
Шуълалар ўйнайди супа учиди

(А. Орипов. Саратон).

Ёки:

Қорли йўл — оқ лента
Чўзилган чексиз
Қора сочин кеча
Ёйган мисли қиз

(Ойбек. Абадий йўлчилар)

мисраларида ҳам ўхшатишнинг кетма-кет келиши образлиликни кучайтирган. Биринчи мисрада *қорли йўл оқ лентага* воситасиз қиёсланган. Учинчи, тўртинчи мисраларда қоронғу кеча соч ёйган қизга *мисли* ўхшатиш воситаси ёрдамида қиёсланган. Воситасиз ўхшатишда ўхшатилаётган предмет ўхшаётган предметга тўғридан-тўғри ўхшатилади. Бундай ўхшатишда ўхшатма белги ва ўхшатиш ифодаловчи восита ҳам бўлмайди³⁸.

Воситасиз ўхшатиш поэтик нутқда нутқий таъсирчанлик, эмоционал-образлиликни кучайтиргандек, лексик воситани ҳам тежайди. Шунингдек, оригиналлиги, олдиндан маълум бўлмаган ифодага эгаллиги билан характерланади. Шу жиҳатдан поэтик нутқда ўхшатишнинг бу тури алоҳида ажралиб туради.

Масалан:

Ҳаёлимнинг мен олтин
Кокилин силай.
Ҳаёт гул таққан келин
Бир ўпич тилай

(Ойбек. Қиш тонгида).

Бу парчада бадий образлилик маънонинг метафора ва ўхшатиш йўли билан ифодаланиши натижасида кучайган: *олтин кокил* бирикмаси метафорик маъно ифодалаган. Ҳаёт гул таққан келинга ўхшатиш. *Ҳаёт гул таққан келин* ибораси шаклан метафорага ўхшаб турса-да, бу метафорик ифода эмас. Чунки *ҳаёт* сўзи бу ўринда ўз маъносида қўлланилган. Аслида: Ҳаёт гул таққан келиндай маъноси ифодаланган бўлиб, *-дай* аффикси поэтик нутқ талаби билан тушиб қолган. Метафорик ифода сўзнинг кўчма маънода қўлланилиши натижасида вужудга келади. Юқоридагидай ўхшатишларда бирор конкрет белги, хусусиятларга асосланмаганлиги учун, ўхшатиш асосида образлилик ётади. Шу жиҳатдан бундай ўхшатишларни образли ўхшатиш дейиш мумкин. Одатда, ўхшатишнинг бу тури бошқа турлардан образлилик кўлланишнинг кучлилиги, ифоданинг олдиндан маълум бўлмаганлиги билан фарқланади. Шунга кўра, фикрни бу хилда баён этиш

³⁸ Мукаррамов М. Кўрсатилган асар. 30-бет.

ифодадорликни кучайтиради. Масалан: *анҳор — ўйноқи қиз, баҳор — келинчак, кўчат — келин, табчат — нозли қиз, фурсат — олтин, япроқлар — олтин, қуёш — олтин қиз* ва ҳоказо.

Шоир Э. Воҳидов «Тонг лавҳаси» шеърисида қуёшни олтин қалам тутган наққошга ўхшатиб, ажойиб тонг лавҳасини чизган. Бу ўхшатиш оригиналликка эга бўлиб, образлиликни кучайтирганидек, нутқий таъсирчанлик ҳам оширилган. Тонг лавҳаси чиқишда *гулдаста, наққош* сўзлари стилстик функция бажарган. *Наққош* сўзи ўхшатиш ва перифраз воситасида қуёшни ифодаласа, *олтин қалам* метафорик маънода қуёш нурларини ифодалаган. Қуёш чиқиши олдидан уфқнинг қизариши *гулдаста* сўзи билан образли ифодаланган:

*Уфқларга қўйиб гулдаста,
Тоғ ортидан кўтарди-да бош,
Пастга боқди чўққидан аста
Олтин қалам тутган бир наққош.*

Бир қатор воситасиз ўхшатишлар предметлар орасидаги конкрет белги-хусусиятга асосланган: *осмон — шиша гумбаз, барглар — олтин, оқар сув — кумуш, ин — иссиқ қўйин, кўк — ювилган, артилган шиша* ва бошқалар. Масалан: осмоннинг хусусияти «тиниқлиги», «айланилиги». Шунга кўра, осмоннинг тиниқлигини ифодалашда, у шиша гумбазга ўхшатиш:

*Фируза уфқлар ич қадар сўнгсиз,
Фақат унга етар денгиз қулочи.
Осмон шиша гумбаз, кезар қуёш — қиз.
Ўрмонлар устида товланар сочи*
(Ойбек. Ожаристон).

Худди шу маънони Уйғун *осмон* сўзининг *кўк* поэтик варианты қўллаган.

*Кўк — ювилган, артилган шиша,
Сувлар тиниқ, япроқлар олтин*
(Куз қўшиқлари).

Ёки: *барглар — олтин, оқар сув — кумуш; Кеча салқин, Барглар — олтин, Оқар сув — кумуш* (Ойбек. Оғочларнинг орасида), *қуёш — лола, уфқ — лозор: (Қуёш лола бўлди. Уфқ лозор. Уйғун. Бинафша), борлиқ — оқ денгиз, «қор» маъносига: (Оқшом... Борлиқ оқ денгиз, Тўлқинсиз ухлар. Ҳ. Олимжон. Қиш), қор — ин (Қор — ин, тўзиб кетади. Ҳ. Олимжон. Қиш)* каби ўхшатишлар ҳам предметлар орасидаги конкрет белги-хусусият, ранг ўхшашлигига асосланиб, табиатнинг образли лавҳаси чизилган.

Умуман, метафора, сифатлаш ва ўхшатиш бадий воситаларининг вазифаси бадийликни, образлиликни кучайтириш бўлиб, поэтик асарни бу воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

ПОЭЗИЯ ТИЛИНИНГ СЎЗ ФОРМАЛАРИ ВА ВАРИАНТЛАРИ

Шеъринг нутқини лексик жиҳатдан нутқнинг бошқа турларидан фарқлаб турувчи воситалардан бири, унда турли сўз формалари ва вариантларининг актив қўлланилишидир. Шеъринг текстларини кузатиш кўрсатадики, турли формадаги ясамалар поэтик нутқ хусусиятлари билан боғлиқ равишда активлашиб, бевосита поэтик услуб талаби билан қўлланилмоқда. Шеъринг нутқда актив учрайдиган кўпгина сўз формалари адабий тилда ёки умумистеъмолда мавжуд сўзларнинг у ёки бу шакли бўлиб, баъзан маъно оттенкасига эга бўлса-да, бу маъно оттенкаси фақат поэзия тилидагина реаллашади. Бу формаларнинг поэзия тилида учраши бошқа нутқ турлари учун деярли истеъмолда бўлмаганлиги, аммо тилда мавжуд сўзларнинг у ёки бу формаси эканлигига кўра, уларни поэтик сўз формалари деб ажратдик. Чунки поэзия тилида актив учрайдиган сўз формалари адабий тилда норматив бўлган сўзнинг лексик ва грамматик маъно ифодалашига кўра варианти ёки бирор шакли бўлиб, «грамматик маъно ифодаловчи воситалар олган шакл сўзнинг грамматик формаси (сўз формаси ҳисобланади)³⁹.

Поэтик сўз формалари, ўзбек поэзияси тили учун тарихий формалар ҳозирги поэзия тилида серистеъмол бўлиб, негизи классик поэзияга бориб тақалади.

Сўз формаларининг поэзия тилида қўлланишида янги маъно ифодалашига ёки янги тушунчани билдириши асос қилиб олинмаган. Уларни поэзия тилида ишлатишда услубийлик хусусиятига асосланган. Чунки поэтик фикрдан ўта образлилик талаб қилинади. Образли фикр маълум формада, ўзига хос ихчамликка эга бўлмоғи лозим. Поэзия тили образлигининг ихчамлик билан боғлиқ томонлари бор. Одатда, шеърятда катта фикрлар ихчам формаларда баён қилиниши таъсирчанликни оширади. Шу нуқтаи назардан, гарчанд, янги маъно ифодаламаса ҳам, поэтик сўз формаларининг поэтик нутқда муҳим ўрни, салмоғи бор.

Поэтик сўз формалари поэзия тили учун маълум нутқий имкониятларни яратса-да, бу формаларни нутқда қўллаш жараёнида, уларнинг адабий тил системасига мослиги, нормативлиги масаласини четлаб ўтиб бўлмайди. Чунки шеърятда қўлланиладиган ҳар бир сўз у ёки бу даражада адабий тил нормативлигига асосланиши шарт.

Шу билан бир қаторда, поэзия тили адабий тил нормативлигини маълум миқдорда четлаб ўтади. Поэзия тилининг бадий таъсир кўрсатиш воситаси эканлиги, образлиликка асосланиши лексик воситаларнинг ишлатилишига бевосита таъсир қилади. Маълумки, тилдаги барча сўзларнинг таъсирчанлик кўлами, нут-

³⁹ Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент. 1979. 5-бет.

қий образлиликни вужудга келтирувчи томонлари тенг эмас. Бу ҳолдан қатъи назар поэзияда қўлланиладиган ҳар бир сўз ўзининг маълум чегарасига эга бўлмоғи, нутқ талаби билан грамматик қонун-қоидаларга мувофиқ қўлланилиши керак. Чунки поэзия тили норма сифатида адабий тилга асосланса-да, адабий тил учун норматив воситаларни етказиб турувчи нутқ турларидан бири ҳамдир.

Поэзия тили тилнинг традиция сифатида давом этаётган ва тил тараққиёти билан боғлиқ равишда кириб келаётган сўз ва сўз формаларига асосланади. Шу жиҳатдан шеърий тили адабий тилнинг нормативлигига ҳам таъсир қилади. Тилнинг лексик состави поэзия учун асосий лексик манба бўлса ҳам, поэтик мазмун, шеърий техника талаби поэзия тилининг ўзига хос алоҳидалигини таъминлаб, турли фонетик ва грамматик формалардан фойдаланишни талаб қилади. Айниқса, ҳозирги поэзияда бундай формаларга тез-тез мурожаат қилинмоқда.

Сўз формаларига мурожаат қилиш айниқса, ҳозирги ўзбек поэзиясида кўплаб учрайди. Ҳозирги ўзбек поэзиясида актив учрайдиган сўз формалари, асосан сўз қисқариши фонетик ва морфологик йўл билан вужудга келган. Шунга кўра, ўзбек поэзияси тилининг сўз формаларини: қисқартма формалар; фонетик ва морфологик вариантлар каби турларга бўлиш мумкин.

Қисқартма формалар янги сўз ясалишининг бир тури сифатида вужудга келган, адабий тил ва бадий адабиётнинг бошқа турларида деярли ишлатилмайди. Бу формалар ўзбек поэзияси учун анъанавий, ҳозирги поэзия тили учун ҳам серистеъмолдир. Қисқартма формалар поэзиябоп, поэтик нутқ ихчамлигини, поэтик жозибдорликни таъминлаб, вазн, туроқ, қофия, ҳижо каби шеърий техника талаби билан ишлатилади. И. С. Ильинская қисқартма формаларнинг поэтик нутқда қўлланилишини асослаб, уларни стилистик жиҳатдан версификацион ҳолатни вужудга келтиришини қайд қилади⁴⁰.

Т. Рустамов *билан* ёрдамчисининг *бирла, бирлан, била, ила, ла* шакллари вазн, қофия ва стиль талабига кўра, поэзияда учрашини таъкидлайди⁴¹.

У. Тўйчиев *ўнич* ўрнида *бўса, сўрама* ўрнида *сўрма, аста* ўрнида *оҳиста* сўзларининг қўлланишини лирик қаҳрамон тилини тантанавор, сеҳрли қилишини таъкидлайди⁴².

Поэтик нутқда қисқартма формаларни, айниқса, поэтик нутқ талабига мос қўлланилишини ҳам худди шундай изоҳлаш мумкин. Юқоридаги сўзларни поэтик нутқда ҳамма текстларда ҳам айнан ишлатиш билан нутқий таъсирчанликни таъминлаб бўл-

⁴⁰ Ильинская И. С. Лексика стихотворной речи Пушкина. М., 1970. С. 36.

⁴¹ Рустамов Т. Ўзбек тилидаги *билан* ёрдамчисин ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. 5-сон. 20-бет.

⁴² Тўйчиев У. Поэмада ғоявий мазмун ва лирик қаҳрамоннинг поэтик лексикаси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. 2-сон. 29-бет.

маганидек, мисралардаги ҳижолар мувофиқлиги бузилади, ўз-ўзидан шеърий оҳангдорлик, ихчамлик йўқолади.

Қисқартма формалар ўзбек поэзиясида актив қўлланувчи лексик қатлам. Бу формалар шеърий мазмунни тўлиқ сақлаган ҳолда, асар тилининг равонлиги, мусиқийлигини, шеърий ўлчовнинг аниқлиги, шеърий техника мослигини таъминлайди.

Шунга кўра, бу формалар бажарадиган функциясига, табақаланган жанр ва услубига кўра, поэзия тили учун нормативдир. Чунки «адабий тилнинг норматив воситалари, имкониятлари шу тилда қўлланувчи конкрет услубий формаларга кўра табақаланган бўлади»⁴³. Поэтик нутқ ихчамликка асосланади. Шеърятда ихчамлик айрим ҳолларда кўп бўғинли сўзларни камбўғинликка олиб келиш жараёнида вужудга келади. Ҳозирги поэзия тилида икки ёки ундан ортиқ сўз ясовчи қўшимча қўшилиб ясалган сўзлар кам учрайди. Аксинча, кўп бўғинли сўзлар қисқарган формада ишлатилган.

Поэзияда учрайдиган қисқартма сўзлар хусусиятига, қисқариш йўлларига кўра ҳар хил:

1. Сўз таркибидаги битта унли фонема тушиб қолади: *гар (агар), сўр (сўра), сўрма (сўрама), сўрса (сўраса)* каби. Бундай қисқартма формалар ихчамликка эришиш, мисралардаги ҳижолар сонини тенглаштириш, сўз такроридан қочиш оҳангдорликни уюштириш мақсадида ишлатилган.

Агар алдамаса шу совуқ симлар.

Г а р шу л зинтганим бўлмаса рўё...

(А. Орипов. Муножотни тинглаб).

2. Қисқартма формаларда бўғинни ташкил қилувчи товушлар тушиб қолади: *абад (абадий), албат (албатта), бўб бўп (бўлиб), лек (лекин), қай (қайси)* ва бошқалар.

Бундай қисқартмалар ҳам, асосан, ихчамлик ва поэтик мусиқийликни таъминлаган.

Мени бир ён бошласа ақлим,

Бошқа ёнга етаклар юрак.

Билолмайман, қай бири ҳақли,

Қай бирига ишонмоқ керак?

(Э. Воҳидов. Юрак ва ақл)

3. Шеърий нутқнинг оҳангдорлиги, таъсирчанлигини кучайтириш мақсадида сўзлар қисқартирилади. Бу хилдаги қисқартмалар фақат унли фонемаларни эмас, ундош фонемаларнинг қисқариши натижасида ҳам юзага келган: *давронима (давронимга), жонима (жонимга), ўзима (ўзимга)* ва бошқалар.

Бу форма эски ўзбек тилида мавжуд бўлиб, XV аср ва ундан

⁴³ Бегматов Э. А. Нутқ маданияти ва адабий норма. Тошкент. 1973. 6-бет.

кейин асосан шеърий асарларда қўлланилган⁴⁴. Ҳозир асосан фольклор асарларида⁴⁵, поэзия тилида ҳам учрайди.

Аксинча, шеърий нутқ жозибадорлигини таъминлаш жараёнида айрим ундошлар ортириб қўлланилган ҳоллар ҳам учрайди: *ичинда (ичида) сўзинда (сўзида), ўзинда (ўзида), бўларсан (бўласан, кетарсан (кетасан), кетадир (кегади)* ва бошқалар. Бундай формаларда н ва р товуши орттирилган бўлиб, Ғ. Абдурахмонов ва Ш. Шукуровларнинг кўрсатишича, ўрин-пайт келишиги аффиксдан олдин -н ортирилиш қадимги ёзма ёдгорликларида ҳам учраган⁴⁶. Нутқ талабига кўра -р товуши орттирилиб қўлланилган сўзлар нутқий оҳангдорлик ва жозибалиликни кучайтирган.

Масалан:

Фазоларнинг қай бурчагида .

Фикри билан егадир инсон,

Аммо не бор ўз юрагига

Билмай ўтиб кетадир инсон

(Э. Воҳидов. Тирик сайёралар).

Ўзбек поэзияси тилида учрайдиган қисқартма формаларни кузатиш шуни кўрсатадики, бу формалар поэзия тилида фақат шеърий техника талаби билан қўлланилмаган, балки уларнинг тилда мавжуд вариантыдаги услубийлик ва баъзан мустақил маъно ифодаламаслиги ҳам қисқартиб қўллашни тақозо қилган. Поэзия тили учун сўз биринчи навбатда мустақил маъно ифодалашни керак: *агар, билан, учун, лекин* каби бир қатор сўзлар мустақил маъно ифодаламайди, қўшимча оттенкага ҳам эга эмас. Шунга кўра, улар поэтик нутқ учун хос эмас. Уларнинг *гар, ила, бўб, чун, лек* қисқарган формалари эса жарангдорликка эга. Масалан: *бўлиб* феъли умулистемолда унчалик актив эмас, асосан китобийлик хусусияти мавжуд. Бадий прозада бир жумладаги бир неча фикрни ўзаро бириктириб туриш боғлаш жараёнида ишлатилади. Шунга кўра, бу сўз поэтик нутқ учун мос эмас. Шу боисдан поэзия тилида учрайдиган қисқартма сўзлар асосан, ёрдамчи сўзлардан (кўмакчи, боғловчи) тўлиқсиз феъл ва баъзан равиш туркумидан, сўроқ олмошларидан ташкил топган. Сифат туркумига тааллуқли *абодий* сўзи поэтик нутқ учун хос. Унинг *абод* формаси ҳам шеърий техника талаби билан актив ишлатилган.

Сўз ҳар қандай нутқнинг бош омили, айниқса, поэзияда сўзнинг ўрни алоҳида сезилади. Академик В. М. Жирмунский сўзнинг поэзиядаги беқиёс ўрнини шундай изоҳлайди: «Шеърият-

⁴⁴ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент. 1973. 46-бет.

⁴⁵ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент. 1978. 93-бет.

⁴⁶ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. 52-бет.

нинг материали образлар ва эмоциялар эмас, балки сўздир. Шеърят — сўз санъатидир. Поэзия тарихида сўз санъати тарихининг ҳам муҳим ўрни бор»⁴⁷.

Демак, поэзияда қисқартма формаларининг қўлланилиши ҳам ана шу умумий қонуниятдан келиб чиққан. Қисқартма формалар турли жараёнда қисқарилиши мумкин. Ҳозирги поэзия тилида учрайдиган қисқартма формаларни қисқариш жараёнига кўра: а) бадий нутқ қисқартмалари; б) сўзлашув нутқи қисқартмаларига ажратиш мумкин. Бир группа қисқартмаларни бадий нутқ натижасида қисқарганлиги сезилади. Бундай формалар умумистеъмомда ишлатилмаслиги билан ажралиб туради: *абад, албат, бораркан, бормам, гар, йиқармиз, сенингчун, сенинг-ла, сўрма, чиқмам, чун, қай* ва бошқа қисқартма формалар поэзия тили учун хослиги билан ажралиб туради. Айрим қисқартма формалар поэзия тилида учраса-да, уларни поэтик нутқ учун хос деб бўлмайди. Бундай қисқартмаларни сўзлашув нутқида ҳам учратиш мумкин. Мас: *бўлиб* сўзининг *бўб/бўп* формалари, *келибди, қолибди* сўзларининг *кепти, қопти* формалари шулар жумласидандир. Шунинг учун бу формалар лирик шеърларда, фалсафий мавзудаги шеърларда кам, улар кўпроқ халқ оғзаки ижоди, фольклор асарларида учрайди.

Поэзияда ҳам халқ оғзаки ижодига яқин турган шеърый асарларда учраб, мисралардаги ҳижо мувофиқлигини, халқ оғзаки ижодига, сўзлашув услубига хос соддалик, оддийликни таъминлайди:

*Бахтиёр билан Ойгул
Қиз бўлиб очилган гул,
Сўйлагувчи деворлар,
Бола бўп қолган чоллар*

(Ҳ. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр).

Бундай қисқартма формаларни халқ оғзаки ижоди, фольклор асарларида учраши ҳам уларнинг сўзлашув нутқида хослигини кўрсатади. Бу хусусият *нима* сўроқ олмоши ва *учун* кўмакчисининг бирикувидан ҳосил бўлган *не, учун, нечун* формаларида, *нима* сўроқ олмоши ва *қилмоқ* феълининг *нетмак, билан* кўмакчисининг *ила, нима* сўроқ олмошининг *не* қисқарган формаларида ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг вужудга келишида сўзлашув тили муҳим роль ўйнаган.

Ўзбек поэзиясининг қисқартма формалари ўзбек тилидаги эквивалентининг маъно оттенкаси мавжуд бўлмаган вариантдир. Лекин бу формалар нутқ жараёнида эквивалентидан фарқли ўлароқ, эмоционал-экспрессивликни таъминлайди. Шунга кўра, тилдаги эквивалентидан; а) формаси; б) эмоционал-экспрессивлиги;

⁴⁷ Жирмунский В. М. Теория литературы — Поэтика. Стилистика. Ленинград. 1977. С. 22.

в) поэтик ихчамлиги; г) бошқа нутқ услублари учун пассивлиги билан фарқланади.

М. А. Бакина бундай формаларни янгидан ясалган сўзлар, умумадабий тилда мавжуд бўлган сўзларнинг кам бўғинли синоними сифатида талқин қилади, уларнинг экспрессивлик кўлами ва поэтик бўёқдорлиги билан фарқлинишини кўрсатади⁴⁸. Масалан: рус тилида *лють* (умумадабий *лютость*), *крепь* (крепость), *непролазь* (непролазность), *рыж* (рыжесть), *свеж* (свежесть), *юнь* (юность), *ясь* (ясность) каби умумадабий сўзларнинг бир ўзакли синонимлари экспрессивлиги ва поэтик бўёғи билан ажралиб туриши тадқиқотчи томонидан анализ қилинган⁴⁹. Бу хусусият ўзбек поэзияси тилидаги *гар* (*агар*), *лек* (*лекин*), *чун* (*учун*), *қай* (*қайси*) ва бошқа кўпгина сўзнинг қисқарган формаларида ҳам сезилади.

Қисқартма формалар маъно ифодалаш хусусиятига кўра эмас, нутқда маълум эмоционаллик касб этишига, нутқий ихчамликни таъминлашига кўра характерланиб, уларнинг бажарадиган функцияси ҳам поэтик имкониятлар доирасида чегараланган. Қисқартма формаларнинг вужудга келиши синтетик ва аналитик усулда амалга ошади. Синтетик қисқартма усули сўз қисқаришидаги сермахсул усул. Бу усулдаги қисқартмалар ўзбек поэзияси тилида кўп ва актив учрайди. Синтетик усул билан сўз қисқартирилганда сўздаги бир ёки бир неча фонемалар тушиб қолади. Ҳозирги ўзбек шеъриятида синтетик қисқартма усули кўпроқ сўзнинг бўғинини ташкил қилувчи фонема ва фонемалар тушиб қолиши туйфаъли амалга ошган. Сўз бошидаги, сўз ўртасидаги ва сўз охиридаги фонемалар тушиб қолиши натижасида ҳам қисқарган формалар ҳосил бўлган.

1. Сўз олдидаги фонема тушиб қолган. Масалан: *агар* боғловчисидаги *а* унли фонема тушиб, *гар* формаси *учун* кўмакчисидаги *у* унлиси тушиши натижасида *чун* формаси ҳосил бўлган:

Г а р ўзимни кўрмак истасанг, Ёвни енгиб, зафар билан қайт
(Уйғун. Сурат).

*Лекин ҳар фарзандинг аямас тан-жон, сен-чун кўкракдан тоғ,
қалъа қура* (Ойбек. Бизнинг байроқ).

2. Сўз ўртасидаги фонема ва фонемалар тушиб қолади: *йиқармиз* (*йиқитармиз*), *сўрма* (*сўрама*), *сўрсам* (*сўрасам*), *ўзни* (*ўзини*), *чидолмай* (*чидай олмай*), *чиқмам* (*чиқмайман*) ва бошқалар. Масалан: *Бир кун сени йиқармиз ва қабрга тикармиз* (Ҳ. Олимжон. Ойгул билан Бахтиёр), *Асрим самоларда ёқолдинг чиқроқ*, *Юлдуз қилиб отдинг фазога ўзни* (А. Орипов. Уйқу), *Асло севмас эмийсан, эрга чиқмам демийсан* (Ҳ. Олимжон. Семурғ),

⁴⁸ Языковые процессы современной художественной литературы. Поэзия. М.: Наука. 1977. С. 117.

⁴⁹ Шу асар. 117-бет.

Гар сўрсам жавобсиз чайқалур бу кўл, Дарагин келтирмас еллар ҳам буткул (Э. Воҳидов. Мажнунтол), *Деразам олдида оқайтган сув ўзни қирғоқларга келиб уради* (Уйғун. Ариқ).

3. Сўз олдидаги ва сўз охиридаги фонема тушиб қолади. Бундай қисқартма форма кам учрайди: *билан кўмакчисининг бош ва охири фонемалари тушиши натижасида ҳосил бўлган ила формаси бунга мисол бўлади: Юрагинга тўлиб зардоб ила қон* (Уйғун. Келади), *Соат ўн иккени урди, Янги йил, Буюк амал ила қаршиладик биз* (Ойбек. Янги йил), *Урмон қўйнидадир сеҳр ила жоду, Бундадир хаёлнинг сокин онлари* (А. Орипов. Урмон).

4. Сўз охиридаги фонемалар тушиб қолиши натижасида қисқартма формалар ҳосил бўлган: *абад (абადий) албат (албатта), бўб (бўп, бўлиб), сўр (сўра), лек (лекин), қай (қайси)* каби. *У келади албат қошинга элга шодлик олиб келади* (Ҳ. Олимжон. Сен туғилган кун), *Бахтлидир қай қалбда ёниқ нур зиё, Бахтлидир қай қалбда ёниқ ҳаяжон* (А. Орипов. Ҳавас), *Лек ҳозирча борман, омонман, Мен яшайман, гарчи ёмонман* (Э. Воҳидов. Сен яхшисан).

Қисқартма формалар тузилиши, сўз сифатидаги формаси жиҳатидан маълум лексик қондага бўйсунлиши лозим. Сўзлар қисқартирилганда ана шу лингвистик ҳолат асосий мезон ҳисобланади. Шунинг учун поэзия тилида учрайдиган айрим қисқартмаларда бирор фонеманинг тушиб қолиши натижасида бошқа фонема қўшилгани кузатилади. Мас: Поэзия тилида *нима* сўроқ олмошидаги *-ма* нинг тушиб қолиши, *у* унлисининг *е* билан алмаштирилиши натижасида *не* қисқартма формаси ҳосил бўлган. Бундай ҳол *нени (нимани), недур//надур//надир//нимадир, қайга (қаерга), қопти (қолибди)* каби қисқартма формаларда ҳам кўринади. Масалан: *Жаҳонки муқаддас нени кўрибди, Барча онасан, эй қодир ҳаёт* (А. Орипов... Алишер), *Бас, унутинг лаҳзалик ҳаёт. Абადийлик олдида на д и р* (Э. Воҳидов. Унутиш қўшиғи).

Чунки бу формаларни қисқартириб қўллашда, асосан, бир бўғинни камайтириш назарда тутилади. Юқоридаги сўз формаларида бўғинни ташкил қилувчи товуш тўғридан-тўғри тушириб қолдирилса, тилининг грамматик ҳолати бузилади.

Поэзия тилида учрайдиган бир қатор сўзларда тушум келишиги қўшимчаси турли вариантда қўшилади. Тушум келишиги қўшимчасининг *-н* формасини олган сўзлар кўплаб учрайди. Бу форма ҳижола мувофиқлигини таъминлаб, поэтик оҳангдорликни вужудга келтириш мақсадида қўлланилган.

*Олмазорлар гулин тўкади
Мева боғлар шохин букади*

(Ҳ. Олимжон. Ўзбекистон).

Бу хил қисқартмалар ўзбек классик шеърлятида ҳам ишлатилган. *-н* аффиксли форма ҳижола сонини тенглаштириш билан бирга: а) оҳангдорлик, қофиядошликни таъминлайди:

*Сен ўзингсан, энг сўнги нонин
Ўзи емай ўғлига тутган.
Сен ўзингсан; фарзандлар шонин
Асрлардан опичлаб ўтган*

(А. Орипов. Ўзбекистон).

б) таъсирчанликни, таъкидни кучайтиради.

Таъкидланувчи форма логик урғули бўлиб, такрорланиб келади:

*Бирлик сўзин айтаман, тинчлик сўзин айтаман,
Дўстлик сўзин айтаман —
Мен шарқлик озод инсон*

(Ғ. Гулом. Халқ қувончи).

Умуман, поэзия тилида тушум келишиги аффиксининг поэзияга хос варианты қўлланилиши ўзбек поэзияси тилининг хусусиятларидан бири бўлиб, шеърий техника мослигига асосланган ўзбек поэзияси учун услубийлик хусусиятига эга.

Ўзбек поэзияси тилида аналитик усул билан қисқартирилган сўз формалари ҳам кўплаб учрайди. Бу формалар асосан қисқалик, ихчамликни таъминлаш, мисралардаги ҳижолаар сонини тенглаштириш мақсадида қўлланилиб, поэтик ихчамликка хизмат қилади. Аналитик усул билан қисқартирилган формалар сон жиҳатдан кўп эмас, лекин уларнинг қўлланиш доираси анча кенг. Айниқса, 50-йилларгача бўлган ўзбек совет поэзиясида бу формалар актив қўлланилган.

Аналитик форма мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг⁵⁰, баъзан феъл ва тўлиқсиз феълларнинг бирикувидан ҳосил бўлган.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган аналитик қисқартмаларда икки сўз иштирок этиб, улардан бири қисқариб иккинчиси таркибига қўшилган. Бундай сўзларда мустақиллик ва тобелик муносабати аниқ сезилади. Мустақил сўз, от, сифат, олмош ва бошқа туркумлардан тобе сўз кўпроқ кўмакчи ва тўлиқсиз феълдан ташкил топган. Тобе сўз мустақил сўзга қисқарган ҳолда қўшилиб қисқартма форма ҳосил бўлган.

Ўзбек поэзиясида аналитик усулда қисқариб, қисқартма форма ҳосил қилган ҳолда қўлланиладиган қуйидаги сўзлар учрайди.

1. *Билан* кўмакчиси -ла аффиксал формада ўзидан олдинги сўзга қисқариб қўшилади: *эллар-да, завқи-ла, ишқи-ла, кучлар-ла, ой-ла, оҳанглар-ла, савати-ла, сенинг-ла, севинч-ла, умри-ла, уфқлар-ла, товуш-ла, юзлар-ла* ва бошқалар. Бундай қисқартмалар поэтик текстларда кўплаб учрайди. Масалан: *Ой-ла ўпишган тоғлар оқ сочлар-ла кўринар* (Ҳ. Олимжон. Қиш кўринишлари), *Қир туман-ла бурканди* (Ойбек. Кечқурун), *Кўклам тонготарини кутиб олмоқлик учун, Алвон ранг б а й р о қ л а р-ла жа-*

⁵⁰ Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. 13-бет.

ҳон сахни лолазор (Ғ. Ғулом. Байрамингиз муборак), Кўз пурри
ла бу чаманга берибди пардоз (Э. Воҳидов. Фазодаги уйқу);

2. *учун* кўмакчиси *-чун* формасида ўзидан олдинги сўзга қисқариб қўшилади: *Сенинг-чун, шунинг-чун, яхшилар-чун, саодати-чун, унинг-чун* ва бошқалар. Масалан: *Унинг-чун ватандир ҳар гулшан водий* (Ҳ. Олимжон. Куйчининг хаёли), *Сени ҳеч унутмас бу ҳурмат ҳаққинг, шу Ватан, шу халқинг саодати-чун* (Ғ. Ғулом. Алвидо), *Пиёлани инсон шунинг-чун ўпар доим пешонасидан* (Э. Воҳидов. Қамтарлик ҳақида), *Қушда-чи, сабот йўқ, шунинг-чун унга, Қочиб қолмоқ учун қанот берилган* (А. Орипов. Қанот);

3. *экан* тўлиқсиз феъли *-кан* формасида ўзидан олдинги сўзга қисқариб қўшилади. Бу форма ҳозирги шоирлар ижодида актив учрайди: *кетаркан, кезаркан, кўраркан, сўйларкан, ўсаркан, ўтаркан* ва бошқалар: *Мен йўлларда кетаркан, ўйнаб қарайман* (Ҳ. Олимжон. Қиш), *Уй ёнидан ўтаркан, секин, Кўз ташларсан бўм-бўш маконга.* (А. Орипов. Йўлим бошлар), *Ҳар битта коммунист сизни кўраркан, Узини кўради у кўзги билан* (Ғ. Ғулом. Уттиз ёш), *Кишилиқ тафаккури зулматларда нур томон Поя-поя ўсаркан санаб ўтган зинада* (Ғ. Ғулом. Инсоният байрами), *Қалбимда ўйнар сўнгсиз бир севишч|Кезаркан ёлғиз* (Ойбек. Ялта кечаси);

4. *эмас* тўлиқсиз феъли *-мас* формасида қисқариб кишилиқ олмошлари ва модал сўзларга қўшилади: *умас, сенмас, керакмас* ва бошқалар. Масалан: *Фақат сенмас мени алдаган* (Уйғун. Ойга).

*Йўқ керакмас, қўйинг, керакмас
Менга ором истаманг, дўстлар,
Хилват соз деб қистаманг, дўстлар,
Қўйинг, бундай ором керакмас*

(А. Орипов. Шундай яшар одатда одам);

5. *нима* сўроқ олмоши *учун* кўмакчиси билан биргаликда қисқариб *нечун* формаси ҳосил бўлган. Бу форманинг ҳам ҳозирги шеърятда актив қўлланилгани кузатилади. Хусусан кейинги йиллар шеърятда бу форманинг кўплаб ишлатилаётгани унинг поэтик нутққа тобора хосланаётганидан далолат беради: *Эҳ, бечора яшаш нечун|Порламасанг, кулмасанг* (А. Орипов. Милтирайди бир митти юлдуз»), *Дебсан хатда. Суратим нечун* (Уйғун. Сурат), *Шундай экан манманлик нечун, Кибру ҳаво нимага керак* (Э. Воҳидов. Қамтарлик ҳақида). *Нега буздинг мунис ҳолимни, ўйларимни нечун бемакон* (Ҳ. Олимжон. Ҳол).

Нечун қисқартма формасининг *нечук* фонетик варианты ҳам кейинги йиллар шеърятда, хусусан, А. Орипов шеърятда актив учрайди: *Исрофгар ўз бахтин душмани ахир, Белинг оғриган-ку, нечук эп бўлур* (Ғ. Ғулом. Куз келди). *Нечук керак бўлди сенга кўз ёшим, Нечук керак рубоб, сенга шунча ғам!*

(«Муножот»ни тинглаб), *Бу нечук қабоҳат, бу нечук таҳқир* (Мўмин Мирзо). Бу вариантнинг «қандай» маъносида ишлатилганини ҳам шеъриятда учратиш мумкин. Масалан: *Кимса келиб сўрмайди, Алининг ҳоли нечук.* (Ойбек. Тубанлардан комсомолга).

Шеъриятда қўлланиладиган қисқартма формалар ҳам поэтик нутқнинг хусусиятларини намоён қилувчи лексик бирликлар ҳисобланади. Қисқартма формалар асосан шеърий техника мослигини таъминлаш вазифасини бажарган. Шу жараёнда оҳангдорликни, нутқнинг жозибадорлигини ҳам сезиларли даражада кучайтирган. Шу боисдан ҳам бу формалар ўзбек шеъриятининг луғат бойлиги ҳисобланади. Чунки бундай формалар поэтик нутқ маданияти ва поэтик нутқ нормасига мос бўлиб, кўпгина нутқий имкониятларни вужудга келтирадики, кўпинча бу формаларнинг ўрнини нутқ жараёнида сўзнинг тўлиқ формаси эгаллай олмайди.

Сўз вариантлари

Маънолари бир хил бўлиб, фонетик ёки морфологик жиҳатдан фарқланувчи икки ёки ундан ортиқ сўз формалари вариант сўзлар ҳисобланади. Вариантдорлик тилнинг бойлиги бўлиб, хилма-хил нутқий имкониятларни вужудга келтиради. Сўз вариантлари асосан тилнинг ички имкониятлари натижасида ҳосил бўлади. Сўз вариантларининг бир-биридан фарқланишига кўра, асосан, иккига бўлиш мумкин: а) фонетик вариантлар; б) морфологик вариантлар.

Фонетик вариантлар сўзларнинг товуш томонидан фарқланиши асосида ҳосил бўлади: *Мас: бугун — бу кун, устоз — устод, чироқ — чароғ, макон — маскан, бирор — бирон, ишонмоқ — инонмоқ, полвон — паҳлавон, бундай — бундоқ, шундай — шундоқ, сўзламоқ — сўйламоқ* ва бошқалар. Поэзия тили оҳангдорликка, вазн, қофия каби шеърий техника мослигига, ихчамлик ва соддаликка асосланувчи тилдир. Шеърдаги бир меъёрдаги ритм, ритмга мос ўлчов ва шеърий нутқ бўлақларини (мисраларни) жиқслаштириб турувчи қофия, инверсия ҳодисаси бир бутун ҳолда шеърий нутқни ташкил қилади. Шунга кўра, шеърият тили маълум версификацияга (шеърий техника) эга бўлиб, поэзия тилида қўлланиладиган фонетик ва грамматик вариантлар поэзия тилида услубийликни таъминловчи версификацион вариант ҳисобланади. И. С. Ильинская бу вариантларга поэтик эркинлик натижасида қўлланувчи версификацион восита сифатида қарайди, уларни оҳанг, қофия ва бошқа поэтик хусусиятлар натижасида қўлланилишини таъкидлайди⁵¹. Г. О. Винокур фонетик ва грамматик вариантларни поэтик эркинликни вужудга келтирувчи формалар сифатида изоҳлайди⁵². Поэтик эркинлик эса поэтик тил талаби натижасида вужудга келади.

⁵¹ Ильинская И. С. Лексика стихотворной речи Пушкина. М., 1976. С. 18, 23.

⁵² Винокур Г. О. Наследство XVIII в. в стихотворном языке Пушкина// Избранные работы по русскому языку. М.: Госучпедиздат. 1959.

Академик В. Виноградов бадний адабиёт тилига хос хусусиятларни изоҳлаб: Бадний адабиёт тили ўзига хос ифодага эга бўлганлиги учун умумадабий тил нормаларини қонуний равишда четлаб ўтиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаб ўтади⁵³.

Адабий тил нормаси доирасидан ташқарида поэзия тилида қўлланувчи воситалар поэтик тил хусусияти натижасида адабий тилдаги сўзнинг версификацион варианты сифатида қўлланилмоқда. Шундай тил воситаларидан бири фонетик сўз вариантларидир. И. С. Ильинская фонетик формаларнинг нутқ жараёнидаги хусусиятидан келиб чиқиб, уларни лексик вариантдан фақат фонетик жиҳатдан фарқланувчи, версификацион мақсадда қўлланиладиган қулай вариантлигини таъкидлайди⁵⁴. Ўзбек поэзиясида учрайдиган сўзларнинг фонетик вариантлари бир-биридан товуш жиҳатидангина фарқ қилади. Уларнинг айримлари лексик-семантик, стилистик хусусиятларга эга бўлиб, поэтик таъсирчанликни оширишга хизмат қилган.

Дарҳақиқат, ҳар бир сўз фикр ифодалаш жараёнида этик ва эстетик мақсадларга мос қўлланилсагина, ушбу нутқнинг муҳим лексик бирликларидан бирига айланади. Айниқса, шеърятда сўз вариантларидан бирини танлаб қўллаш нутқий эҳтиёждан келиб чиқади. Бир қатор фонетик сўз вариантларининг шеърят тили учун хосланганлиги ҳам бунинг ёрқин далилидир. Шеърий нутққа хос фонетик сўз вариантлари нутқнинг таъсирчанлигини, ихчамлигини, жозибадорлигини таъминловчи лексик-стилистик воситалардан биридир. Поэтик нутқда актив учрайдиган фонетик сўз вариантларидан *сўйла*, *маскан*, *устод*, *букун*, *буткул* нутқ жараёнида маълум услубий функция бажариш хусусиятларига кўра, нутқнинг шу тури учун нисбатан табақаланган. Кўпгина ўринларда бу хилдаги поэтик сўз вариантларининг шеърый техника мослигига хизмат қилганини, нутқнинг оҳангдорлигини таъминлаганини кузатиш мумкин. Бироқ фонетик сўз вариантларининг поэтик нутқ жараёнидаги функцияси шу билан чегараланиб қолмайди. Мас:

*Тинмай оқар, дарё пишқириб,
Қуйи кетар ойли тун бўйлаб.
Соё бўйидан, дарё тундан
Водийларга ҳикоя сўйлаб*

(Ҳ. Олимжон. Дарё кечаси).

мисраларида *сўзлаб* сўзнинг фонетик *сўйлаб* вариантынинг ишлатилиши натижасида қофия жарангдорлиги таъминланган. Бу ҳол, ўз навбатида, фикрнинг ҳам жарангдор, оҳангдорлигини уюштирган.

⁵³ Виноградов В. В. Литературный язык и язык художественной литературы//ВЯ. 1955. № 4. С. 4.

⁵⁴ Ильинская И. С. Лексика стихотворной речи Пушкина. С. 12.

талабларига мос келса, айримлари бундай имкониятга эга эмас, Масалан: *лекин* зидловчи боғловчисининг фонетик варианты *локин* қўшимча маъно оттенкасига эга эмас. Бу формани поэтик версификация талаби билан ишлатилган ҳолда учратмадик. Умуман, ҳозирги поэзия тилида бу форма жуда пассив бўлиб, унинг эскирганлигини кўрсатади. Мас:

*Во локин шунда ҳам янги наслнинг
Қулоғига бориб етар бир садо*
(Уйғун. Салют).

Бу мисрадаги *локин* сўзи шу ўринда ҳеч вазифа бажармайди. Шунинг учун бу форма ўрнида *лекин* боғловчисини ишлатиш натижасида фикрнинг таъсир кучи ўзгармайди. Аксинча, шеъринг нутқ учун мос бўлмаган лексик восита чекланади, холос. Бу хусусият билан кўмакчисининг *бирла*, *бирлан* архаик формаларида ёки боғловчисининг *ёким*, *эди* тўлиқсиз феълнинг *эрди* формаларида ҳам сезилади. Бу формаларда аруз шеър системасига хос хусусиятлар мавжуд, классик поэзияда актив бўлган. Ҳозирги ўзбек шеърлятида бу формаларнинг тобора кам қўлланилаётгани, улардаги архаиклик хусусияти кучайганлигидан дарак беради. Бу ҳол маълум миқдорда поэтик тил тараққиёти билан боғлиқ. Ҳозирги шеърлятда учрайдиган баъзи архаик вариантлар ўзининг қадимийлиги ва поэзиябоплиги билан ажралиб туради. Бу хилдаги формаларга кишилик ва кўрсатиш олмошларининг поэтик вариантлари киради.

Кишилик ва кўрсатиш олмошларининг поэтик формалари қўшимча маъно ифодаламаса-да, уларнинг қўлланилиши шеърлятнинг хусусиятларидан келиб чиқади. И. С. Ильинская бир қатор олмошлардаги бу хусусиятларни изоҳлаб, айрим олмошларнинг шеъринг техника мослигини таъминловчи ўз синонимига нисбатан кенг қўлланилувчи, ижодкор учун қулай версификацион вариант эканлигини қайд қилади⁵⁵.

Кишилик олмошларининг адабий тилдаги *мен*, *сен*, *у* кўриниши поэзия тилида *ман*, *сан*, *ул* формаларида кўп учрайди. Бу ҳол шу олмошларнинг узоқ тарихи билан боғлиқ бўлиб, ўзбек классик поэзиясида улар анча актив бўлган. Кишилик олмошлари *мен*, *сен*, адабий тилда I, II шахс бирлигини билдиради. *-ман*, *-сан*, I, II шахс феъл ясовчи предикативлик (кесимлик) қўшимчасидир.

Ҳозирги ўзбек поэзиясида тилда *ман*, *сан* вариантлари поэтик сўз сифатида актив қўлланилган.

Кишилик олмошларининг бу вариантлари қофиядошликни таъминлаган: *Бунёд келган замон ул, Шодликка тўлди буткул*; радиф сифатида келиб, таъкидни кучайтирган: *Дарёлардан ўтди ул, Яна узоқ кетди ул* (Ҳ. Олимжон. Семурғ).

⁵⁵ Ильинская И. С. Кўрсатилган асар. 41-бет.

Ўзбек поэзиясида кўрсатиш олмошларининг табиати ҳам шундай. Кўрсатиш олмошларининг *ул, бул, шул, ўшал* поэтик формалари ҳозирги ўзбек шеъриятида актив қўлланилади. Бу формалар ҳам баъзан эмоционалликни таъминлаш, нутқий таъкид ва маъно оттенкасини кучайтириш учун ишлатилади. Нутқнинг салобати, тантанаворлигини оширади. Умуман, олмошларнинг поэтик формалари: а) Эски ўзбек тилида қўлланилган ҳозирги шеърят тилида ҳам ишлатилаётган, традицион формалардир; б) олмошларнинг бу формалари нутқий тантанаворликни таъминлаш хусусиятига эга; в) шеърый техника мослигини таъминлайди. Шунга кўра, улар поэтик нутқ учун нормативдир.

Ҳозирги шеърятда актив учрайдиган бир қатор фонетик сўз вариантлари поэтик нутқ жарангдорлигини кучайтиришга хизмат қилган. Кейинги йиллар шеърятда *бундай* сўзининг *бундоқ* вариантнинг қўлланилиши анча активлашиб бормоқда. Бу хусусиятлар *шундоқ, шунақа, қандоқ, қанақа* сўз вариантларида ҳам мавжудлиги сезилади. Кейинги йилларда бундай формаларнинг қўлланилиш масштаби тобора кенгайиб бормоқда. Бу формаларнинг поэзия тилида активлашиши асосан 60-йиллар поэзиясига хос хусусият бўлиб, Ғ. Ғулом, Ойбек, Уйғун, Ҳ. Олимжон ижодида деярли учрамайди. Э. Воҳидов, А. Орипов, ижо-дида бу формалар анча актив учрайди:

*Икки куч бор —
Юрак ва ақл,
Икки ёнга тортувчи мени,
Улар бундоқ бўлса ноаҳил,
Қай бирини тутай изминий?*

(Э. Воҳидов. Юрак ва ақл).

*Газ деган, дўстларим, нима бўлибди,
Дўст учун жонимиз доим садақа.
Жаҳон-ку рост гапни кўриб турибди,
Бизлар шундоқ эдик, бизлар шунақа*

(А. Орипов. Совға).

*Дўстгинам, пайтимас, айлаб сайрибоғ,
Хилватда ўй суриш ярашмас бугун..
Заҳматкаш ўзбекнинг ҳосили қандоқ?
Кўзнинг: фалсафаси шудир биз учун...*

(А. Орипов. Ўзбекистонда куз).

Умуман, сўзларнинг фонетик вариантларининг поэтик нутқда актив учраши поэтик нутқнинг моҳиятидан келиб чиқади. Чунки бу вариантлар ўлчов ва охангдошликка асосланган нутқ учун маълум нутқий имкониятларни яратиш хусусиятларига эга.

Морфологик вариантлар

Ҳозирги ўзбек поэзияси лексикасида бир маънони ифодалашга хизмат қилувчи бир неча сўз вариантлари кўплаб учрайди.

Бундай вариантлар, асосан, бир ўзакдан вужудга келиб, морфологик кўрсаткичи уларни шаклан фарқлайди. Бир тушунчани билдирадиган турли сўз ва формалар ифода хусусияти жиҳатидан тенг эмас. Бу ҳолат, айниқса, сўзларнинг морфологик вариантларида яққол сезилади. Морфологик вариантлар фикрнинг кишига таъсир этишини таъминловчи воситалардан ҳисобланиб, улар маъно жиҳатдан асосан фарқланмайди. Мас: *билимли — билимдон, исёнчи — исёнкор, меҳнаткаш — меҳнатчи, тadbирли — тadbиркор, устамон — устакор* каби. Айрим морфологик вариантлар маъно жиҳатдан тўлиқ фарқланмаса-да, ўзига хос маъно оттенкаси мавжудлиги билан фарқланади. Шунинг учун нутқ жараёнида бу хилдаги вариантларни бошқа вариантлари билан алмаштириб бўлмайди. Ўзбек поэзиясида учрайдиган морфологик вариантлар адабий тилдаги вариантдан қўшимчали қисми, баъзан маъно оттенкасидаги айрим томонлари билан фарқланади. Поэтик нутқда учрайдиган кўпгина морфологик вариантлар ўзбек классик поэзияси тилида ишлатилган, маълум миқдорда анъанавий хусусиятга эга. Улардан айримлари эски ўзбек тилида мавжуд бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиққан, фақат поэзия тилида сақланган, морфологик кўрсаткичидаги эскирганлик хусусияти натижасида умуми адабий услублар учун хос эмас. Масалан: *борур, келур* типидagi сўзларда *-ур* аффикси, *боргай, келгай, тургай* сўзларидаги *-гай (-гай)* аффиксларида архаиклик хусусияти мавжуд бўлганлиги сабабли адабий тилда: *борар, келар, боради, келади* формасида ишлатилади. Умуман, поэзия тилида қўлланиладиган морфологик вариантлар услубийлик хусусиятига эга, улар адабий тилда қўлланилмаганидек, бадий проза ва драматургия тили учун ҳам актив эмас. Морфологик вариантлар ҳозирги ўзбек поэзияда: а) поэзия тилининг тантанали — жозибadorлигини таъминлайди; б) поэтик версификацияга хизмат қилади; в) нутқий аниқликни таъминлайди. Ҳозирги шеърятда жуда актив қўлланилаётган вариантлардан бири *-ур* ва *-ар* қўшимчалари билан фарқланувчи: *айтар — айтур, борар — борур, келар — келур, оқар — оқур* типидagi морфологик вариантлар ҳисобланади. Поэзия тили тadbқиқотчиларидан Б. Чориев бу формани: *-ур* формаси Ғ. Ғулomдан ташқари Ҳ. Олимжон, Ойбек, Миртемир асарларида ҳам учрайди деб изоҳлайди⁵⁶ Дарҳақиқат, бу форма номлари тилга олинган шоирлар ижодида кўплаб учрайди. Шунини таъкидлаш керакки, *-ур* аффиксли форма фақат юқорида зикр этилган шоирлар ижодидагина ишлатилган эмас, балки бу формани ўз ижодида ишлатмаган бирорта шоирни топиш амримаҳол.

Бу форма ўзбек шеърятда энг кўп ва анча актив ишлатиладиган формалардан саналади. Поэзия тилида *-ур* аффиксли вариант *-ур* аффиксини кўпинча буйруқ феълига қўшилгани нати-

⁵⁶ Чарыев Б. Некоторые вопросы лексики поэзии. Г. Гулямов. АКД. Ташкент. 1972. С. 10.

жасида вужудга келган. Мас: *аталур, бағишланур, бўлур, емирилур, ёзилур, олуру, янчилур, қолур, қўзғолур* ва бошқалар. Бу аффикс билан ясалган сўз варианты эски ўзбек тили тараққиётининг ҳамма даврларида истеъмолда бўлган⁵⁷.

Поэзия тилида *-ур* аффиксли морфологик вариант *-ар* аффиксли варианты билан нутқ жараёнида алмаштирилиб қўлланилади. Чунки *-ур* аффиксли вариант ҳозирги шеърятда аниқлик, конкретликни билдириб, келаси замонни кўрсатган ҳолда қўлланилган:

*Беш йил ҳа дегунча йтиб ҳам кетар,
Сўзингиз мамлакат хирожии бўлур.
Ватан ва давлатга оид кўп ишлар
Обрўли фикрингиз муҳтожи бўлур*

(Ғ. Ғулум. Олтин медаль).

Биринчи мисрадаги *кет* буйруқ феълига *-ар* аффиксини қўшиш билан келаси замон сифатдоши ясалган. Сифатдошнинг худди шу формаси иккинчи ва тўртинчи мисраларидаги *бўл* буйруқ феълига *-ур* аффиксини қўшиш билан ясалган. Бинобарин, бу мисраларда шу сўзнинг *бўлар* вариантини қўллаб бўлмайди. Чунки *-ар* аффиксли форма ҳаракатни гумон тарзида ифодалашни билдиради⁵⁸. Бу ўринда шоир бажарилиши гумон бўлган иш-ҳаракатни эмас, балки аниқ бажариладиган иш-ҳаракатни ифодалаган. Бинобарин, биринчи мисрада келажакда давом этмайдиган иш-ҳаракат ифодаланган. Шунга кўра, шоир *-ар* аффиксли варианты қўллайди. Иккинчи, тўртинчи мисраларда келажакда давом этадиган ва аниқ бажариладиган иш-ҳаракат ҳақида сўз борали ва *-ур* аффиксли вариант қўлланилади. *-ур* аффиксли вариант бу ўринда аниқ бўладиган ва келажакда давом этадиган иш-ҳаракатни ифодалаган. Профессор Э. Фозилов *-ур* формаси ҳаракатнинг давом этишининг доимий белгисини, иш-ҳаракатнинг келажакда аниқ бажарилишини билдиришни таъкидлайди⁵⁹.

Демак, *-ур* аффиксли вариантнинг поэтик нутқ жараёнидаги муҳим вазифаларидан бири, ҳаракатнинг доимийлигини ифодалаш, аниқ бажарилиши мумкин бўлган ҳаракатни кўрсатишдан иборатдир. Шу нуқтаи назардан поэзия тилида *-ар* ва *-ур* аффиксли сўз вариантларининг қўлланилиши поэтик нутқнинг хусусиятларини кўрсатувчи воситалардан бири саналади. *-ур* аффикси сўзнинг ўртасида ва охирида қўшилган ҳолда ҳам сўз вариантлари ҳосил қила олади. *-ур* аффиксли сўз варианты мисраларнинг охирида олинса, *-ар* аффиксли вариантга нисба-

⁵⁷ Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти. Тошкент. 1976. 13-бет.

⁵⁸ Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Тошкент. 1975. 501—514-бетлар.

⁵⁹ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент. 1965. 86-бет.

тан жарангдор қофиядошликни таъминлайди. Натижада нутқнинг жарангдорлиги, фикрнинг оҳангдорлиги ҳам кучаяди. Мас:

*Ухшаши йўқ бу ғўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон.
Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур*

(Ҳ. Олимжон. Ўзбекистон).

Шеърят тилида *-ур* аффиксли вариантга янги қўшимча қўшилган тарзда ишлатилиш ҳоллари кам учрайди. Қўшимча қўшилиб қўлланилиш кўпроқ *-ар* аффиксли вариантларда юз берган. *Бўларманми мақсадаг восил//топарманми бир янги ғоя//Бўлармикчи бир мурад ҳосил* (Ҳ. Олимжон. Севги десам) ва бошқалар. Эди тўлиқсиз феълининг қисқарган *-ди* кўриниши *-ар* аффиксли вариантга қўшилиб, поэзия тилида актив ишлатилган: *Борарди, келарди, кўрарди, берарди* ва бошқ. Мас: *Қанча гапни айтиб берарди, онасидан ўрганганини//чумчуқ чувлаб қайтиб берарди* (Ҳ. Олимжон. Ҳол). Эди тўлиқсиз феълининг *-ди* кўриниши *-ур* аффиксли морфологик вариантга қўшилган ҳолда ишлатилганини учратмадик. Бунинг боиси бу аффикслардан бири адабий тилга, иккинчиси поэтик нутқ учун хос. Поэзия тили кўпроқ кам бўғинли сўзларга асосланганлиги сабабли *-ур* аффиксли вариантнинг бошқа қўшимчаларни олиш имконияти торайган.

Шеърят тилида қисман бўлса-да, *-ур* аффиксли вариантнинг қўшимча олган ҳолда қўлланилгани ҳам учрайди. Ҳозирги шеърятда *-ур* аффиксли вариантнинг шахс-сон аффиксини олган ҳолда кўпроқ қўлланилгани кузатилади. Бундай ҳолларда *-ур* аффиксли вариант III шахс бирликни кўрсатган ҳолда, янги қўшимча олгандан кейин I шахс бирликни, баъзан I шахс кўпликни ҳам кўрсатган. Мас: *кетурман, келурман, олурман, қолурман, оқурман, айтурман, боқурмиз, бўлурмиз* ва бошқалар. Мас: *Менинг ўзим қарши олурман, Қарши олур ва тонгга қадар//Менинг ўзим уйғоқ қолурман* (Ҳ. Олимжон. Тинимсиздир ёлғиз шаббода), *Чин дилдан раҳматлар айтурмиз бугун//Шу буюк советлар оиласига* (А. Орипов. Авлодларга мактуб), *Пешкаши бўлурман мен ҳам туганмас меҳрим билан* (А. Орипов. Райҳон). Бу вариантнинг II шахс кўплик аффиксини олган ҳолда қўлланилгани ҳам учрайди: *Бирингиз шеърда камолга етиб, шикў сўз мулкани қилурсиз обод* (Ғ. Фулом. Олтин медал).

-ур аффиксли вариантга шахс-сон аффикси кўпинча бирликда қўшилган ҳолларда қўлланилган ва иш-ҳаракатни бажарувчи аниқ шахсни кўрсатган.

Мас:

*Мени чорлаётир олий бир камол,
Билмасман, оҳ, унга қачон етурман.
Бу гулшан водийда мен ҳам бир шамол,*

Шамол каби келдим, шундай кетурман
(А. Орипов. Юртим шамоли).

Бу ўриндаги етурман, кетурман феъллари I шахс томонидан бажариладиган иш-ҳаракатни англатган. *-ур* аффиксли вариант кўплик аффиксини олган ҳолда қўлланилса, иш-ҳаракатни бажарилиши ҳақида баъзан ноаниқроқ хабарни билдиради: *боқурмиз, бўлурмиз* каби. Шунинг учун поэзия тилида кўплик аффикси олган ҳолда кам ишлатилган.

Кўплик *-лар* аффиксини олган ҳолда қўлланилган сўзлар ҳам учрайди: *бўлурлар, борурлар, ёзурлар* каби.

Ҳали қанча-қанча ҳасратлар
Еш қалбимга бўлурлар меҳмон
(Ҳ. Олимжон. Зайнаб ва Омон).

Сизга фалокатдан берганда хабар
Дўстлик борасида ёзурлар албат
(А. Орипов. Авлодларга мактуб).

-ур аффиксли вариант эгалик ва келишиқ қўшимчалари қўшилган ҳолда ҳам қўлланилган:

Одам бахти биргина сенда
Бўлурига мукамал қондим
(Ҳ. Олимжон. Ўлка).

-ур ва *-ар* аффиксли сўз вариантлари ўзбек поэзияси тилида қўлланилиб, бир-биридан қуйидагича фарқланади: а) шеърят тилида *-ар* аффикси билан ясалган сифатдош формасига нисбатан *-ур* аффикси билан ясалган сифатдош формасининг маъно ифодалаш даражаси кенг.

б) *-ар* аффиксли сўз иш-ҳаракатнинг гумон тарзида бажарилишини ифодаласа, *-ур* аффиксли сўз иш-ҳаракатнинг аниқ бажарилишини кўрсатади.

в) *-ар* аффиксли сўз конкрет бир замонни, келаси замонни ифодалаб, иш-ҳаракатнинг бажарилиши ҳақидаги гумон — таҳмин маъноларини билдирса, *-ур* аффиксли сўз умумзамонни ифодалаб иш-ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида аниқ хабар беради.

Мас:

Ҳақорат емрилур,
Зулм янчилур,
Жаҳонда бўлурмиз
Озод, музаффар

(Ғ. Ғулом. Сен етим эмассан)

емрилур, янчилур, бўлурмиз сўзлари *-ур* аффикси билан ясалган. Ҳозирги ва келаси замонларни ифодалайди. Иш-ҳаракатнинг ба-

жарилиши ҳақида аниқ хабар беради. Бу ўринда *-ар* аффиксли сўз қўлланилса, келаси замон кўрсатилиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида гумон, шу ҳақдаги хоҳиш-истак (*емрилар, янчилар, бўлармиз*) маънолари ифодаланади.

Поэтик нутқ лексик имкониятларининг кенглиги билан характерланади. Бу ҳол турли морфологик кўрсаткичлар билан шаклан турлича, аммо маънодош сўзлар ҳосил қилинишида ҳам сезилади. Тил бойлиги бўлган бу ҳол поэзия тилининг ҳам бойлигини, жозибadorлигини, нутқнинг таъсирчанлигини таъминлашга хизмат қилади. Мас: *-ар* ва *-ур* аффикси билан ясалган лексик воситаларда шу аффикслар ўрнида *-гай (-ғай)*, *-жак (-ажак)* аффиксини қўшиш билан ҳам ясаманинг маъносига таъсир қилмайди, балки янги морфологик сўз вариантлари вужудга келади.

Аксинча, *-гай (-ғай)*, *-жак (-ажак)* аффиксли формаларда, шу аффикслар ўрнида *-ар*, *-ур* аффиксини қўшиш билан ҳам сўз маъноси ўзгармайди. Масалан: *босгаймиз, боргаймиз, қургаймиз* сўзларидаги *-гай* аффикси ўрнида *-ар* ёки *-ур* аффиксини қўшиб *босармиз — босурмиз, борармиз — борурмиз, қуармиз — қурурмиз* каби битажак — бўлакаж, топажак, унажак поэтик формаларида *-ажак* аффикси ўрнида, *-ар*, *-ур*, *-гай* аффиксларини қўшиш билан ҳам янги вариантлар ҳосил бўлади. Бундай вариантлар поэзия тилида бир хил сўзларни такрорлаб, нутқнинг сийқаланиши олдини олганидек, шеърӣй техника мувофиқлигини таъминлаб, нутқий таъсирчанликни кучайтиради, бу вариантларнинг ҳар бири поэзияда нутқнинг талаби билан қўлланилиб, кўпинча шеърӣй техника мослигини таъминлаганки, уларни бошқа варианты билан алмаштириш мумкин эмас:

Мас:

*Биз ғарбга йўл олдик мисли офтоб,
Юрган йўлимиздан гуллар унажак,
Биз қуёшимиз бизга беролмайин тоб,
Фашизм — жинчироқ албат сўнажак*

(Уйғун. Откритка)

мисраларидаги *унажак, сўнажак* сўзларидаги *-ажак* қўшимчали сўзни *-ар*, *-ур*, *-гай* аффиксли вариантлари билан алмаштириб бўлмайди. Чунки *-ажак* қўшимчаси шеърӣй техника талаби билан ишлатилган. Уни бошқа қўшимча билан алмаштириш, иккинчи ва тўртинчи мисралардаги ҳижолаар сонини биттадан камайишга, оҳангдорликни бузиллишига олиб келади. Натижада шеърининг таъсир кучи сусаяди.

Бу ҳол шуни кўрсатадики, поэзияда учрайдиган сўз ёки сўз вариантлари у қандай қўлланилгани билан эмас, балки танлаб, нутқ жараёнига мос ишлатилиши билан характерланади. Сўзнинг текстда маълум услубий функция бажариши ҳам бевосита унинг танлаб, саралаб ишлатилиши туфайли вужудга келади. Шу жиҳатдан *-гай (-ғай)*, *-жак (-ажак)* аффиксли вариантлар ҳам ўзини хос хусусиятларга эга.

-гай (-рай) аффиксли вариант кўп маънолилиги билан характерланади. Э. Фозилов бу аффиксининг контекстга қараб гумон, тахмин, тилак, мақсад, истак, хоҳиш каби маъноларни англатишини таъкидлайди⁶⁰. -гай (-рай) аффиксли сўз ўзбек адабий тилида -ади; гумон-тахмин маъноларини ифодаласа, -ар аффикси билан ясалган сўзнинг морфологик варианты сифатида поэтик нутқда актив учрайди. Масалан: поэзия тилида: *боргай, келгай*; адабий тилда иш-ҳаракатнинг аниқ бажарилишини ифодаласа: *боради, келади*; гумон маъносида: *борар келар*, каби.

-гай аффиксли вариант поэзия тилида ўтган ва келаси замонни ҳам англатган ҳолда учрайди, бирлик ва кўпликда қўлланилади.

Мас:

*Ишчи деҳқон йўғлимиз қўлни қўлга бергаймиз,
Ижтимоий турмушни ер юзида қургаймиз.
Лениннинг изи билан фирқа бизга йўл бошлар,
Илгарига босгаймиз биз ботир билак ёшлар*
(Ғ. Ғулом. Қизил байроқ).

Бу ўринда -гай аффиксли вариант *бергаймиз, қургаймиз, босгаймиз* феъллари I шахс кўпликда келаси замонни ифодалаган бўлса,

*Қошки сени кўрмагай эдим,
Тушмагайди кўзга оташинг*
(Х. Олимжон. Зайнаб ва Омон)

мисраларидаги *кўрмагай, тушмагай* феъл формалари I шахс бирликда ўтган замонда бўлган иш-ҳаракатни билдириб, «кўрмасам эди», «тушмасам эди» маъноларида ишлатилган.

-гай аффиксли вариант келаси замонни билдириб, биринчи шахс кўпликда қўлланилган бўлса, поэзия тилида бу аффикс ўрнида -ар, -ур аффиксини қўллаш мумкин. Мас: *боргаймиз — борурмиз, тонгаймиз — топурмиз, ўтгаймиз — ўтурмиз, қургаймиз — қурурмиз* каби.

-гай аффиксли форма ўтган замонни ифодаласа, бу аффикс ўрнида -ар, -ур аффиксларини қўллаб бўлмайди: *бормагайди, тушмагайди* ва б.

Ҳозирги ўзбек поэзияси тилида -гай аффиксли форма -гай аффиксли форманинг варианты сифатида қўлланилгани ҳам учрайди. Бу форма ҳам эски ўзбек тилида мавжуд бўлиб поэзия тилида қўлланилган⁶¹.

-гай аффиксли форма ўз варианты сингари конкрет бир замонни ҳам, умумзамонни ҳам ифодалайди. Бу вариант ўзақдан англашилган иш-ҳаракатга бўлган ишончни билдириб, аниқлик майлининг келаси замон формасида намоён бўлган ҳолларда кўп

⁶⁰ Фозилов Э. Кўрсатилган асар. 90-бет.

⁶¹ Шукуров Ш. Кўрсатилган асар. 135—145-бетлар.

учрайди. Архаиклик хусусияти билан фарқланади: *борғай, бўлғай, олғай, қилғай* каби.

-ғай аффиксли вариант баъзан тантанаворлиги билан -гай аффиксли вариантдан фарқланади, унда архаиклик хусусияти устуни туради. Шунга кўра, -ғай аффиксли вариант кўпроқ классик поэзия тили учун, -гай аффиксли вариант эса ҳозирги поэзия тили учун хос.

Ҳозирги шеърятда нутқий тантанаворликни таъминлаш, мазмунга мос шакл танлаш жараёнида баъзан -ғай аффиксли форма ҳам қўлланилган.

Мас:

*Ғалаба байраминг муборак бўлғай,
Тўрт йил уруш қилган ватандош ўртоқ*
(Ғ. Ғулом. Ғолиблар байрами).

Бу мисрадаги -ғай аффикси билан ясалган сифатдош *бўлғай* сўзи ўрнида унинг морфологик вариантлари *бўлсин, бўлғай* сўзларни қўллаш билан маънога путур етмайди. Фақат нутқнинг тантанаворлик кўлами пасаяди. Шу жиҳатдан бу сўз ушбу нутқ жараёнида маълум услубий вазифа бажарган. Чунки *бўлғай* формаси стилистик вариантлари — *бўлсин, бўлғай* сўзларидан нутқий тантанаворликни таъминлаш оттенкасининг кучлилиги билан фарқланади. Шу сабабдан бу вариантларнинг қайси бирини ишлатишда дастлаб уларнинг нутқ жараёнидаги кўлами, кучи, услубий имкониятини ҳисобга олиш муҳим. Архаик формаларда, айниқса, тантанали нутқ жараёнида бу хусусият бошқа воситаларга нисбатан ортиқроқ даражада бўлади. Масалага шу жиҳатдан қаралса, поэтик нутқда нутқ йўналиши сўз қўллаш учун ҳал қилувчи омил эканлиги равшан бўлиб қолади.

Сўз поэтик нутқ жараёнига мос тушса, поэзиянинг техник принципларига хизмат қилса, нутқнинг жозибадорлигини, образлилигини таъминлайди. Шу жиҳатдан қараганда, ўзбек поэзиясида учрайдиган сўзларнинг морфологик вариантлари ҳам маълум услубий хусусиятларга эга. Бу ҳол бир форма (морфологик кўрсаткич) билан ясалган сўзларни нутқ жараёнида бошқаси билан алмаштириш имконияти доимо бўлмаслигида ҳам сезилади.

“Юқорида таъкидлаганимиздек, бундай ҳолларда маъно ўзгармаса ҳам, шеърый техника мослигининг бузилиш ҳоллари, нутқий тантанаворлилик ва оҳангдорликнинг сусайиши, кучсизланиш ҳоллари содир бўлиши мумкин. Шунга кўра, шеърятда қўлланиладиган сўз вариантлари поэтик нутқни нутқнинг бир тури сифатида алоҳидалигини уюштирувчи воситалардан бири ҳисобланади.

Поэзия тилида учрайдиган -жак (-ажак) аффикси билан ясалган келаси эъмон сифатдоши ҳам поэзия тили учун хослиги поэтик принципларга хизмат қилиши билан характерланади.

Филология фанлари доктори Ш. Шукуровнинг кўрсатишича, бу формалар эски ўзбек тили учун хос эмас. У фақат XVIII—

XIX асрларда яшаган Хоразм шоирларининг асарларида учрайди⁶². Сифатдошнинг бу формалари асосан озарбайжон, туркман ва ўғиз тиллари учун хос бўлиб⁶³, ўзбек тилининг хоразм диалектида: *боржак, боражак, келжак* каби қўлланилади.

Ҳозирги ўзбек тилида бу форма билан ясалган *келажак, бўлажак* абстракт маъноли сўзлар мавжуд бўлса-да, конкрет маънода у типдаги сўзлар ишлатилмайди. *-жак (-ажак)* аффикси билан ясалган форма асосан 30—50-йиллар поэзиясига хос бўлиб, проф. Н. А. Баскаков бу формани ўзбеклар учун унча маълум бўлмаган форма деб изоҳлайди⁶⁴.

-жак (-ажак) аффиксли сўз варианты адабий тилда *-ди, -ади* сўз ўзгартирувчиси билан ясалган сўз билан вариантдошдир. Мас: *айтажак — айтади, битажак — битади, ёзажак — ёзади, кезажак — кезади, покланажак — покланади, сўнажак — сўнади, сақланажак — сақланади, топажак — топади, эсажак — эсади* ва бошқ.

-жак (-ажак) аффикси билан ясалган сифатдош формаси поэтик фикрнинг аниқлигини, конкретлигини таъминлайди. Иш-ҳаракатнинг албатта, шубҳасиз, бажарилишини ифодалайди:

*Мени кутаётир ажиб келажак,
У менинг иқболим, менинг бахтимдир.
Мен кўрмаган бахтни кимдир кўражак,
Мен айтмаган сўзни айтажак кимдир.*

(А. Орипов. Узимни мозийнинг бағрига урдим).

-жак (-ажак) аффиксли вариант шахс-сон қўшимчасини олган ҳолда қўлланилса, *-жак (-ажак)* ўрнида *-ди* аффиксини қўллаб бўлмайди. Шахс-сон аффиксини олган *-жак (-ажак)* аффиксли форма иш-ҳаракатни бажарувчи аниқ шахсни ёки шахсларни кўрсатади. Мас:

Биз енгдик! Биз енгдик! Енгажакмиз биз!

...жумла жаҳон

ишчисига кўрсатажакмиз...

(Ҳ. Олимжон. Биз енгдик).

Енгажакмиз, кўрсатажакмиз сўзлари иш-ҳаракатнинг I шахс кўпликда аниқ бажарилишини кўрсатган. Иш-ҳаракатнинг I шахс бирликда бажарилиши бу формага кесимлик *-ман* қўшилиши натижасида вужудга келади: *Боражакман, олажакман* каби. Шериятда бу вариант иш-ҳаракатнинг III шахс бирликда бажарилишини ифодалайдиган *-дир* қўшимчасини олган ҳолда ҳам ишлатилган: *янгратажакдир, қурилажакдир, қуражакдир* каби. Мас:

⁶² Шукуров Ш. История развития глагольных форм узбекского языка. Ташкент. 1966. С. 102.

⁶³ Ўзбек тили грамматикаси. I-том. Тошкент. 1975.

⁶⁴ Қаранг: Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969. С. 189.

*Янги дунё бойлигининг пойдеворлари,
Электрик одимлар-ла қурилажакдир*

(Ҳ. Олимжон. Биз энгдик).

Феълнинг бўлишсизлик формаси *-ма* аффикси ва *-ла* буйруқ феъли ясовчи қўшимчаларидан кейин *-жак (-ажак)* қўшимчаси *-яжак* формасида қўшилган: *бормаяжак, бўлмаяжак, келмаяжак, портлаяжак* каби.

Мас:

*Ҳар дақиқа, тайёрмиз постда,
Шараф билан сақлаймиз уни.
Биз бор экан шонли Ватаннинг
Бўлмаяжак энгилган куни*

(Уйғун. Гўзал Ватаним).

Умуман, *-жак (-ажак)* аффиксли келаси замон сифатдоши морфологик вариантларидан фарқли равишда поэзия тилининг эмоционаллигини, тантанаворлигини кучайтириш хусусиятига эга. Бу аффиксли вариант қатъий конкрет маъно ифодалайди, иш-ҳаракатнинг шак-шубҳасиз бажарилишини кўрсатади. Поэзияда оптимизм кучли бўлганлиги учун бу форма ифодаладиган маъно конкретлиги уни поэтик услуб учун сақланувчанлигини таъминлаган.

Ўзбек адабий тилида буйруқ-истак майлини ифодаловчи феъл II шахсда *-гин* аффикси билан ясалади. Бу аффикснинг *-гил (-ғил)* вариантлари поэзия тили учун хос бўлиб, адабий тилдаги *-гин* аффиксли сўзнинг морфологик варианты сифатида қўлланилади. *-гил (-ғил)* аффиксли форма эски ўзбек тилида, классик поэзияда учрайдиган бошқа шу хилдаги аффикслар сингари архаик форма деб қаралади⁶⁵. Бундай аффикслар адабий тил учун архаиклик хусусиятига эга бўлса ҳам, поэзия тили учун бу хусусият сезилмайди. Ҳозирги шоирлар стилистик мақсадда бу аффиксли вариантларни актив қўллашмоқда. Аслида *-гил (-ғил)* аффикси адабий тил учун нормалашган *-гин* аффиксига нисбатан қадимий бўлиб, ўзбек тилида бу форманинг қўлланиши XIV асрдан бошлаб кузатилган⁶⁶. Асосан, қадимги ёдгорликларда *-гил (ғил)* аффикси форма қўлланилиб, поэзия тилига ҳам сингиб қолган. *-гил (-ғил)* аффиксли форма адабий тилдаги *-гин* аффиксли сўздан мазмунан фарқланмайди. Бу вариант шеърят тилида стилистик мақсадда қўлланилиб, поэтик бўёқдорликни кучайтиради, нутқнинг тантанали, жозибадор бўлишига кўмаклашади.

Бу аффикслар билан ясалган сўз ўзбек поэзияси тилида морфонологик⁶⁷ вариант сифатида қўлланилади: *айлагил — айлагин, айтгил — айтгин, боргил — боргин, бўлгил — бўлгин, кечиргил —*

⁶⁵ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. 138-бет.

⁶⁶ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. 144-бет.

⁶⁷ Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград. 1978. С. 152.

кечиргин, киргил — киргин, сўйлагил — сўйлагин, сўрагил — сўрагин, яшагил — яшагин ва бошқалар. Бу аффикс билан ясалган феълнинг буйруқ-истак майли поэзия тилида қуйидагича маъноларни ифодалайди:

а) иш-ҳаракатни бажариш ҳақидаги буйруқни билдириб, шеърӣй техника мослигини таъминлайди. Мас:

*Бор ўғил, бор жангга боргил
Сен йигитлар боши бўл,
От қўйиб майдонга киргил,
Мардлар йўлдоши бўл*

(Ҳ. Олимжон. Жангчи Турсун).

б) иш-ҳаракат, ҳолат ҳақида сўроқни билдиради.

*Қўлида бир тугунчак,
Қаттиқ босган бағрига!
Сийлагил, эй келинчак.
Бунча чопасан нега*

(Ҳ. Олимжон. Роксананинг кўз ёшлари).

в) иш-ҳаракатни бажариш ҳақидаги буйруқ — ундошни ифодалайди:

*Гўзал шеърим, эрка, лирикам,
Учиб боргил оқон ёнига.
Дил боғига қўндирмагил ғам.
Оро киргил дўстлар жонига*

(Уйғун. Оро киргил дўстлар жонига).

Ҳозирги поэзия тилида келаси замон равишдошининг феъл ўзагига *-гали* аффиксини қўшиш билан ясалган варианты, ўзбек адабий тилидаги *-гани* (*-кани, қани*) аффикслари билан ясалган келаси замон равишдошига морфологик вариант сифатида ишлатилади. Бу аффикслар билан ясалган келаси замон равишдоши иш-ҳаракатни бажарилиши ҳақидаги мақсадни, интилишни ифодалаб, мисраларда кесим ва мақсад ҳоли вазифасида келади:

*Ол ичайлик, ботирларнинг номига,
Шароб қуйиб бутун дунё жомига.
Ер юзини ифлослардан ювгали,
Фашистларни Берлингача қувгали*

(Ҳ. Олимжон. Қадаҳ).

Бу вариант ҳозирги ўзбек тили учун хос эмас. Бадий прозада тарихий колоритни акс эттириш жараёнида ишлатилса-да, юқоридаги формалар сингари поэзиябоп, асосан, шеърӣй нутққа хослиги билан характерланади. Бу вариант адабий тилдаги вариантларидан архаиклиги, жарангдорлиги, эмоционал-бўёқдорлигига кўра фарқланади.

*Бугун Сирдарёнинг сирин очгали,
Фарҳод эмас, минглаб Фарҳодлар келди.
Дарёнинг йўлига гуллар сочгали,
Ширинлар — қадлари шамшодлар келди
(Уйғун. Сирдарёнинг сирин).*

Ушбу мисралардаги *оч* ва *соч* буйруқ феълларига *-гани* қўшимчаси қўшилса, талаффузда *г* товуши *к* га айланиб, жарангсизланади. Бу ҳол шеърин нутққа таъсир қилади. Демак, поэзияда товуш муҳим, поэтик имконият яратади. Юқорида *-гали* аффикси жарангдорликни таъминлаш учун ишлатилган. Қеласи замон равишдошнинг бу аффиксларини қўллаш феълнинг характерига ҳам боғлиқ. Чунки айрим феълларда *-гани* аффикси қўшилганда ясама жарангсизланса (*оч, соч, уч, еч, қуч* каби) айрим феълларни бу форма жарангсизлаштирмайди (*бор, кел, тур, югур* каби).

Поэзия тилида *-гали* қўшимчасининг жарангсиз *-кали* формаси ҳам учрайди:

*Халқинг учун тўккали
Йўқми бир қошиқ қонинг?*

(Ҳ. Олимжон. Жангчи Турсун)

Ўзбек адабий тилида ҳозирги замон феълнинг *-моқ* аффикси билан ясалган варианты асосан матбуот тили орқали кириб келган бўлиб, 20-йилларга хос⁶⁸.

Бу форма билан ясалган феълнинг инфинитив формаси классик поэзия тилида, XIII—XIV аср ёзма ёдгорликларида, Алишер Навоий асарларида учрайди.

Ҳозирги поэзия тилида қўлланиладиган *-моқ* аффиксли вариант китобийлик хусусиятига эга, оддий сўзлашувда учрамайди⁶⁹: *айтмоқ, бормоқ, этмоқ, келмоқ, югурмоқ* каби. Бу аффикснинг поэтик варианты *-мак* ҳаракат номи ясовчи аффиксли вариант сифатида кенг ишлатилган: *бормак, бойламак, куйламак, кўрмак, кўргазмак, олмак, тинмак, пайқамак, тузмак, тушмак, яшмак* каби. *Бўлган эдик интизор кўз-кўзга тушмак учун, Фолиблар қайтган кун, ёр орзуси қонган кун* (Ғ. Ғулом. Чин арафа), *Тўлқин борда тинмаклик йўқдир. Қирғоқларга тегмакдир одат* (Ҳ. Олимжон, Хаёлинг-ла ўтади тунлар), *Кўрмак бўлдим ва лекин ҳали Келмагансан дунёга фақат* (Ҳ. Олимжон. Ҳали туғилмаган ўғилга) Бу аффиксдан кейин поэзия тилида янги қўшимча қўшилиб ишлатилган ҳоллар кам учрайди: *-мак* аффиксли вари-

⁶⁸ Абдураҳмонова Ғ., Шукуров Ш. Кўрсатилган асар. 110-бет; Турдиалиев Б. Морфологические особенности языка периодической печати 1905—1917 гг., АҚД. Ташкент. 1969. С. 20.

⁶⁹ Ўзбек тили грамматикаси. 1 том. 492, 499-бетлар.

ант жўналиш келишигининг жарангсиз *-ка* ва *-лик* аффиксларини олган ҳолда ҳам ишлатилган: *бормакка, кўтармакка, куйламак-лик* каби.

*Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламаклик зўр саодатим
(Ҳ. Олимжон. Шодликни куйлаганимнинг сабаби).*

б) I шахс бирлигида келаси замон феъли формасида учрайди:

*Кўзларим янгидан бутун ўлкани,
Баҳор либосида кўрмак истайди.
(Уйғун. Баҳор истаги).*

в) Умумшахс ва умумзамон формасида қўлланилган:

*Мардонатор елкалар керак,
Кўтармакка ҳижрон тоғини
(Уйғун. Қиз қўшиғи).*

-мак аффиксли вариантнинг стилистик вазифаси поэтик нутқда оҳангдорлик ва жозибаторлик касб этишдир. Бу вариант поэзия тилида адабий тилдаги варианты *-моқ* аффиксли сўз билан нутқ жараёнида алмаштириб қўлланилади.

Шеърятда қўлланиладиган поэтик сўз форма ва вариантларининг поэтик текстлардаги услубий хусусиятларини ўрганиш қуйидаги хулосалар чиқаришга имкон беради.

1. Ҳозирги ўзбек поэзияси тили лексик жиҳатдан адабий тилдан фарқланади. Бу фарқ поэтик сўз форма ва вариантлари орқали яққол кўзга ташланади. Поэтик сўз форма ва вариантлари ўзбек поэзиясининг серистеъмол лексик воситаси бўлиб, сўз қисқариши, фонетик ва морфологик ҳодисалар натижасида вужудга келган.

2. Поэтик форма ва вариантлар шеърятда адабий тилдаги дублети ва вариантга синоним сифатида қўлланилади. Айрим ўринларда, баъзи маъно хусусиятлари билан фарқланса-да, уларнинг поэзия тилида яшовчанлигини маъно хусусиятидан келиб чиққан деб бўлмайди.

3. Поэтик форма ва вариантлар ўзига хос услубий хусусиятларга эга. Улар поэзия тилининг жозибаторлиги, тантанаворлигини таъминлайди, поэтик версификацияга хизмат қилади.

4. Поэтик форма ва вариантлар шеърят тилининг бадийлигига, ихчамлигига хизмат қилади, поэтик нутқ жараёнида сўз такорланишига, зерикарли нутқ тузишга йўл қўймайди.

5. Поэтик формалар — бажарадиган вазифаси, поэтик имкониятларни яратишига кўра, поэзия услуби учун норматив лексика ҳисобланади.

ХУЛОСА

Поэтик нутқ лексикасини лексик-стилистик планда ўрганиш қуйидаги хулосалар чиқаришга имкон беради. Аввало шуни қайд этиш лозимки, поэтик нутқ адабий нутқнинг асосий компонентларидан бири, бу нутқ тури образлилиги, эстетик таъсирчанлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шеърини нутқ адабий нутқнинг бир компоненти экан, ўз-ўзидан маълумки, унда адабий тил учун унумнормада бўлган лексик воситалар шубҳасиз қўлланилади. Шу билан бир қаторда поэтик нутқнинг ўзига хос специфик хусусиятлари сўзларнинг маълум қатламни шу нутқ учун табақаланишига ҳам олиб келган.

Поэтик нутқнинг хусусиятларидан бири, унинг анъанавийликка асосланишидир. Шу бондан ҳам поэтик нутқ анъанавий лексик воситаларни — архаик ҳамда анъанавий маъно ифодаловчи сўзларни сақлаб қолувчи нутқ ҳисобланади. Ҳозирги шеърятда турли услубий мақсадларга кўра, актив қўлланилаётган анъанавий сўзлар поэтик лексиканинг ҳам салмоқли қисмини ташкил қилган. Ҳар бир нутқ турининг таянч лексик қатлами мавжуд бўлганидек, поэтик нутқнинг ҳам ўзига хос таянч лексикаси мавжуд. Бу лексик қатлам соф поэтик бўёқдорлиги билан характерланиб, нутқнинг сербўёқлиги, эстетик таъсирчанлигини кучайтирувчи воситалардан бири сифатида хизмат қилади.

Поэтик нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири поэтик фикрни бадий-поэтик образлар системаси сифатида ифодаланишидир. Шу жиҳатдан поэтик нутқ бадий нутқнинг бошқа турларидан қисман фарқланади. Поэтик нутқнинг синтактик қурилиши фикрни янада эмоционал, таъсирчан, ифодали ва образли ифодалаш имкониятини яратади.

Поэзия тили бадий адабиётнинг бошқа турлари каби бадий таъсир кўрсатувчи тил. Бадий таъсир кўрсатиш қўлами поэтик тил хусусиятлари натижасида янада кучаяди. Бинобарин, адабий турларнинг бошқаларига нисбатан поэзия тилида метафора, сифатлаш, ўхшатиш тасвирий воситаларнинг тасвирийлик, бадийликни кучайтириш жараёнида жуда актив қўлланилгани кузатилади. Метафора, сифатлаш, ўхшатиш орқали тасвирийлик, образлиликини кучайтирувчи лексик воситаларнинг поэтик нутқ жа-

раёнида бажарадиган вазифаси шу лексеманинг кўчма маъно ҳосил қилиши, белги-хусусиятни конкретлаштириши ҳамда қиёсланиши натижасида вужудга келиб, бу хилдаги лексик воситалар ифода хусусиятарига кўра, поэтик нутққа мослашган, Дарҳақиқат, ўт, оташ каби умумпоэтик метафоралар, зангори, мовий, зиллол каби умумпоэтик сифатлашлар поэтик нутқнинг муҳим услубий воситаларидан биридир. Поэтик нутқнинг шеърий техника мослигига, ихчамликка асосланган нутқ эканлиги ҳам тилдаги лексик воситалардан айримларини шу нутқ учун табақаланишига олиб келган. Табиийки, тилда мавжуд сўзлар маълум поэтик текстларда ҳамма вақт ҳам нутқ жараёнига мос келавермайди. Чунончи, бир синонимик қатордаги сўзларнинг айримларигина ёки вариант ва дублет сўзларнинг ҳам биттасигина поэтик нутқ учун хосланиши мумкин. Кўп ҳолларда синоним ва вариантлардан шаклан ихчам, белгини ортиқ даражада ифодалаш хусусиятига эга бўлган сўзлар қўлланилган ва маълум услубий функция ўтаганки, бу ҳол шу сўзларни поэтик нутқда табақаланганидан далолат беради.

Маълумки, ҳар қандай поэтик фикр маълум ўлчов асосида баён қилинади. Фикрнинг ифодалилиги қофия, оҳанг, мисраларнинг ўлчовдорликка асосланиши, гап бўлақларининг инверсияси каби ҳолатлар натижасида вужудга келади.

Поэзия тили сўз формалари ва сўз вариантлари учун эркин тил. Поэтик системанинг бузилмаслиги учун, айниқса, ҳижолаб талаби билан, поэзия тилида сўзлар камбўғинли, қисқарган кўринишда актив қўлланилади. Баъзан поэтик тушунчани бутун нозиклиги билан ифодалаш жараёнида сўзларнинг турли грамматик формаларидан фойдаланишга тўғри келади. Бу формаларнинг барчаси поэзия тилини бошқа жанрлар тилидан бутунлай фарқлаб туради. Одатда, айрим сўзларни қўллаш натижасида мисраларнинг бўғин жиҳатдан мувофиқлиги бузилади, баъзан нутқнинг таъсирчанлик ва жозибаторлик кўлами пасаяди. Шунинг учун ҳозирги ўзбек поэзияси тилида сўзларнинг кўпгина қисқарган, фонетик ва морфологик вариантлари ишлатилиб, кўпинча шеърий техника мослигига хизмат қилган. Бундай сўз формалари нутқнинг таъсирчанлигини, мусиқийлигини ҳам таъминлаган.

Умуман, ҳозирги ўзбек поэзияси тилида қўлланилиб стилистик функция бажарувчи анъанавий поэтик сўзлар, поэтик оттенкаси мавжуд бўлган поэтизмлар, барқарор эмоционал-экспрессив оттенкаси мавжуд сўзлар, бир қатор шаклан ихчам, талаффузи қулай жозибатор сўзлар услубий жиҳатдан поэтик нутқ учун табақаланган бўлиб, ҳозирги ўзбек поэзиясида учрайдиган бундай сўзлар ўзбек тилининг поэтик лексикасини ташкил қилган. Поэтик лексика, шеърий текстларда кўчма маъно ҳосил қилувчи сўзларни, образли сўз бирикмаларини, шунингдек, версификацион вариантларни ҳам қамраб олади. Бу воситаларнинг ҳаммаси бир бутун ҳолда поэтик нутқнинг специфик хусусиятларини юзага чиқаришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎИХАТИ

- Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. Ташкент. 1979.
- Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент. 1981.
- Абдурахмонов Х., Эгамов Х. Тил ваа услуб масалаларига доир//Таш-ДПИ асарлари. № 87. Тошкент. 1972.
- Абдурахмонов Ф. Узбек адабий тилининг стилистик нормалари//Узбек тили ва адабиёти. 1960. № 1.
- Абдурахмонов Ф. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида//Узбек тилини ўқитиш методикаси масалалари. Тошкент. 1966.
- Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент. 1973.
- Адабиёт назарияси. 1-том. Тошкент. 1978.
- Адабиёт назарияси. 2-том. Тошкент. 1978.
- Артеменко Е. П., Соколова Н. К. О некоторых приемах изучения языка художественных произведений. Воронеж. 1969.
- Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973.
- Асеев Н. Зачем и кому нужна поэзия. М., 1961.
- Аҳмедов А. Бадий асар тилини ўрганиш ҳақида//Узбек тили ва адабиёти масалалари. 1960. № 3.
- Бадий ижод ҳақида. Тошкент. 1960.
- Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
- Баранников А. П. Изобразительные средства индийской поэзии. Л., 1947.
- Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. Тошкент. 1983.
- Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967.
- Виноградов Б. В. О языке художественной литературы. М., 1959.
- Виноградов В. В. О поэзии Анны Ахматовой. Л., 1925.
- Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.
- Винокур Г. О. Маяковский — новатор языка. М., 1943.
- Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959.
- Власов М. Ф. Некоторые особенности стихотворного синтаксиса поэмы Н. А. Некрасова «Современники»//Исследования по стилистике. Пермь. 1966.
- Вопросы языка современной русской литературы. М., 1971.
- Вопросы лингвистической стилистики. М., 1978.
- Время. Пафос, стиль. М.—Л., 1965.
- Галкина-Федорук Е. М. О стиле поэзии Сергея Есенина. М., 1965.
- Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1965.
- Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965.
- Гей Н. К. Художественность литературы. М., 1975.
- Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка. М., 1976.
- М. Горький адабиёт ҳақида. Тошкент. 1962.
- Григорьев В. П. Некоторые проблемы лингвистической поэтики//Поэт и слово. М., 1973.
- Григорьев В. П. Поэтика слова. М., 1978.

- Григорьева А. Д. Слово в поэзии Тютчева. М., 1980.
- Дегтерева Т. А. Культура письменной речи. М., 1968.
- Дониёров Х. Бадий асар тилини ўрганишининг баъзи масалалари//Ўзбек тилшунослиги масалалари. Самарқанд. 1963.
- Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. Тошкент. 1962.
- Дониёров Х., Самадов Қ. Ҳамид Олимжоннинг тилдан фойдаланишдаги новаторлиги//Шарқ юлдузи. 1959. 1-сон.
- Долинин К. А. Стилистика французского языка. Л., 1978.
- Ефимов А. И. О языке художественных произведений. М., 1954.
- Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961.
- Ефимов А. И. Об изучении языка художественных произведений. М., 1962.
- Ефимов А. И. Стилистика русского языка. М., 1969.
- Жирмунский В. М. Теория стиха. Л., 1975.
- Жуманазаров Ю. Тил ва услуб. Тошкент. 1973.
- Ильинская И. С. Лексика стихотворной речи Пушкина. М., 1976.
- Исследования по поэтике и стилистике русской литературы. М., 1964.
- Исследования по поэтике и стилистике русской литературы. М., 1971.
- Исследования по поэтике и стилистике. Л., 1972.
- Калинин А. В. Лексика русского языка. М., 1971.
- Калинин А. В. Диалектизмы в стихотворениях Сергея Есенина//Вопросы стилистики. М., 1966.
- Калачева С. В. Выразительные возможности русского стиха. М., 1977.
- Кожин А. Н. Переносное употребление слова//Русский язык в школе. 1955. № 3.
- Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1966.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960.
- Курлович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962.
- Леонтьев А. А. Исследования поэтической речи//Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
- Мамажонов С. Услуб жилолари. Тошкент. 1972.
- Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент. 1978.
- Миртожнев М. Ўзбек тилида полсемия. Тошкент. 1975.
- Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. Тошкент. 1976.
- Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. М., 1957.
- Навий асарлари луғати. Тошкент, 1972.
- Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974.
- Пешковский А. М. Вопросы методики родного языка. М., 1930.
- Пиотровский Р. Г. Очерки по стилистике французского языка. М., 1960.
- Поляков М. Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. М., 1978.
- Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976.
- Поэтика и стилистика русской литературы. М., 1971.
- Поспелов Н. С. Синтаксический строй стихотворных произведений Пушкина. М., 1960.
- Поспелов Н. С. Из наблюдений над синтаксическим строем романа «Евгений Онегин»//Поэтика и стилистика русской литературы. Л., 1971.
- Пустовойт П. Г. Слово, стиль, образ. М., 1965.
- Рубайло А. Т. Художественные средства языка. М., 1961.
- Русские писатели о языке. Л., 1955.
- Рустамов Т. Ўзбек тилидаги билан ёрдамчиси ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1962. № 5.
- Самадов Қ. Шеърятда сўз қўллаш санъати//Ўзбек тили ва адабиёти. 1963. № 6.
- Самадов Қ. Ойбек сўз санъаткори. Тошкент. 1965.
- Самадов Қ. Воқелик ва бадий сўз//Шарқ юлдузи. 1967. № 1.
- Слово в русской советской поэзии. М., 1975.
- Соколов А. Н. Теория стиля. М., 1968.
- Стилистические исследования. М., 1972.
- Султонов И. Бадий асарнинг тили//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1939. 1-сон.

- Тарасов Л. Ф. Поэтическая речь. Харьков. 1976.
- Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. М., 1971.
- Тимофеева В. В. Язык поэта и время. М., 1962.
- Томашевский Б. В. Стих и язык. М.—Л., 1959.
- Тўйчиев У. Поэмада ғояий мазмун ва лирик қаҳрамоннинг поэтик лексикаси//Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. № 2.
- Тўрабекова С. Тил ва услуб. Тошкент. 1963.
- Усмонов С. Метафора//Ўзбек тили ва адабиёти. 1964, № 4.
- Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент. 1972.
- Федоров А. В. Язык и стиль художественного произведения. М.—Л., 1963.
- Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент. 1965.
- Хроленко А. Т. Поэтическое фразеологии русской народной лирической песни. Воронеж. 1981.
- Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М., 1972.
- Шарафутдинов С. Замон. Қалб. Поэзия. Тошкент. 1962.
- Шоабдурахмонов Ш. «Пўлат қуювчи» поэмасининг тили ҳақида баъзи мулоҳазалар//Шарқ юлдузи. 1948. 4-сон.
- Шоабдурахмонов Ш. Ойбек романларининг тили//Шарқ юлдузи. 1965. 10-сон.
- Шомақсудов А. Муқимий сатирасининг тили. Тошкент. 1971.
- Шомақсудов А. Ўзбек тили стилистикаси. I—II қисм. Тошкент. 1974.
- Шепин А. Г. Обращение в поэтической речи//Русская речь. 1976. № 2.
- Шукуров Н. Ғ. Ғуломнинг тилдан фойдаланишидаги маҳоратига доир//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1959. 4-сон.
- Шукуров Н. Индивидуал услуб ва бадий тил//Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. 3, 4-сонлар.
- Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. Тошкент. 1973.
- Шукуров Ш. Истории развития глагольных форм узбекского языка. Ташкент. 1966.
- Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти. Тошкент. 1976.
- Шерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.
- Эйхенбаум Б. М. О поэзии. Л., 1969.
- Эсонов Ж. Бадий асар тилини ўрганиш//Ўқитувчилар газетаси. 1963. 6 декабрь.
- Эсонов Ж. Мактаб бадий асар тилини ўрганиш. Тошкент. 1973. Язык и стиль. М., 1965.
- Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. М., 1977.
- Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент. 1973.
- Ўзбек тили грамматикаси. I том. Тошкент. 1975.
- Ўзбек тили грамматикаси. II том. Тошкент, 1976.
- Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент. 1981.
- Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент. 1983.
- Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент. 1982.
- Қодиров П. Халқ тили ва проза//Ўзбек тили ва адабиёти. 1970. 1-сон.
- Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза//Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. 1-сон.
- Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерklar. Самарқанд 1975.
- Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент. 1977.
- Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент. 1980.
- Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. Тошкент. 1975.
- Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. 1977.
- Ғойнбов С. Метафора — эмоционал-экспрессив муносабат ифодалаш воситаси сифатида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. 4-сон.
- Ғуломов А. Бадий адабиётнинг тили ҳақида//Адабиёт ва санъат. 1941. 1-сон.
- Ҳозирги замон ўзбек тили//Фахри Камол таҳрири остида. Тошкент. 1957.
- Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. Тошкент. 1974.
- Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент. 1979.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Тарихийлик ва замонавийлик жиҳатидан поэтик лексика	10
Ҳозирги ўзбек поэзияси тилининг лексик манбалари ва ривож	10
Поэзия тили ва поэтик лексика	11
Анъанавий поэтизмлар	18
Поэзия тилининг сўз формалари ва вариантлари	79
Сўз вариантлари	
Хулоса	105
Адабиётлар рўйхати	107